బిళ్లల మొలతాడు

పల్లిపోతువారిది చాలా ప్రఖ్యాతిచెందిన కుటుంబం. రామిరెడ్డి తండ్రి పల్లిపోతు కృష్ణారెడ్డినిగురించీ, అతని తండ్రి వెంకురెడ్డినిగురించీ రెడ్డిగారి పల్లెలో ఇప్పటికీ కథలు చెప్పుకొన్నట్లు చెప్పుకొంటూ ఉంటారు. ధాత కరువులో వెంకురెడ్డి బీదలకుచేసిన అన్నదానం, గ్రామానికి ఆధారభూతమైన చెరువు వర్షాకాలంలో గండిపడి ప్రజలకీ పైర్లకీ అపాయం కలిగించే స్థితిలో చెరువుకట్ట కాపాడడానికి ఆరెడ్డి ఒక్కడూ చేసిన కృషీ, బాటసార్లు బసచేయడానికి కట్టించిన ధర్మసత్రాలూ - ఏమేమిటో ఆ రెడ్డినిగురించి రైతులు తలచుకోని రోజుండదు.

కృష్ణారెడ్డికూడా అరవయినాలుగేళ్లు జీవించి షష్టిపూర్తి ఉత్సవం చేసుకొని తన హయాం గౌరవంగానే గడపుకొన్నాడు. కాశీ, రామేశ్వరం వగైరా తీర్థయాత్రలు సేవించి గ్రామంలో రామలింగేశ్వర స్వామికి ఏకాదశరుద్రాభిషేకం చేయించి అష్టాదశవర్ణానికీ బ్రహ్మాండంగా భరద్వాజవిందు చేశాడని బీదలు అతన్ని అమితంగా తలుచుకొని దణ్ణం పెట్టుకొంటూ ఉంటారు.

కృష్ణారెడ్డికి నలుగు రాడసంతానం తర్వాత కలిగిన పిల్లవాడు రామిరెడ్డి. తాను జీవించి ఉండంగనే నలుగురూ కూతుళ్లనీ సంపన్న గృహస్థుల యిండ్లలో ఇచ్చి వివాహాలు

చేసి, తర్వాత కొడుకు రామిరెడ్డికి కూడా ఓ అయినయింటి పిల్లని పెళ్లిచేసి అయిదారేళ్ళ క్రిందటనే కాలంచేశాడు కృష్ణారెడ్డి. చిరకాలానికి కలిగిన మొగపురుగు కాబట్టి రామిరెడ్డి అంటే ఆ తల్లికీ ఆ తండ్రికీ అబ్బురంగా ఉండడంలో ఆశ్చర్యం లేదు. స్వార్జిత పిత్రార్జితాలు నూరెకరాలు మాగాణీభూమిగాక, రామిరెడ్డికి దౌహిత్రరీత్యా సంక్రమించిన ఏభయ్యెకరాల మాగాణీ, మెట్టలూ, పశువులబీడూ, ఆవులూ, కోడెలూ సమస్తమూ అమర్చి పెట్టినట్టు చేతిలో పెట్టి మరీ కాలంచేశాడు కృష్ణారెడ్డి. ఈ ఆస్తిగాక భేషయిన రెండుమండువాల లోగిలీ, ధాన్యపు కొట్లూ, దొడ్లో అరటి తోటా, కొబ్బరితోటా, ఆడవాళ్ళ వంటిమీద బంగారు నగలూ, వెండి సామానూ—ఒకటేమిటి, సిరి అందుకోనంత కాలమేగాని, అందుకొంటే ఆ తల్లి అనంతమైన ఆకారాలతో అవతరిస్తుంది.

రెడ్డిగారిపల్లెలో గల నూట ఏభయి లేతకాపుల కుటుంబాలలోనూ రామిరెడ్డి కుటుంబం మకుటాయమానంగా ప్రకాశించి పోతోందని ఇక వేరే చెప్పాలా? రామిరెడ్డికి ఇంటా, బయటాకూడా కావలసినంత బలం, బలగమూను. ముప్ఫయ్యేండ్లయినా నిండని వయస్సూ, తండ్రి సంపాదించి యిచ్చిపోయిన ఆస్తీ. గ్రామంలోని రైతాంగం యావత్తూ తనకి బీరకాయ పీచు చుట్టరికం. పైగా వంశపారంపర్యంగా వస్తున్న గ్రామమునసబు అధికారం—బంగారానికి వెలిగా

రం అతికినట్లు ఒకదాని కొకటి అతుక్కొని అతని జీవితాని కందమే కలుగజేస్తున్నవి.

తాతతండ్రులు సంపాదించి ఇచ్చిన ఐశ్వర్యం ఎంత ఉన్నప్పటికీ అసలు జన్మతః మనిషిలో ఒక విధమైన తెలివి తేటా, డాబూ దర్పం ఉండకపోతే ఆ ఐశ్వర్యానికిగాని, అతగాడి జీవితానికిగాని రాణింపూ, ఎన్నికా సిద్ధించదు. భగవంతుడు రామిరెడ్డికి ఆ కొరతా తీర్చాడు. ఆ మాటకి వస్తే అతగాడి చలాకీకీ, అతని ఆలోచనలకీ, దర్జాకీ తగిన ఆస్తి కానేకాదేమో ఆ తండ్రియిచ్చిన ఐశ్వర్యం.

వాళ్లు విరుచుకొని పెద్దచదువులు చదివి ఉద్యోగాలూ ఊళ్లేలడాలూ అవసరంగల కుటుంబం కాదు కాబట్టి, ప్రస్తుత కాలమానాన్ని బట్టీ, సంప్రదాయాన్ని బట్టీ, స్కూలుఫయినలువరకూ మాత్రమే చదివి పరీక్షకు కూర్చొని ఫేలయి ఊరుకున్నాడు రామిరెడ్డి; ఫేలయిన పరీక్ష ఎంగిలి కూడు వతుగా రోతనిపించి దానిని కాలిచెప్పును విసర్జించినట్లు విసర్జించి, తండ్రి గతించిన వెనుక సంక్రమించిన సంసార భారాన్ని భుజాన వేసుకుని ఈదులాడుతున్నాడు.

ఈదులాడడానికి - రామిరెడ్డికీ సంసారం ఒక లెఖ్ఖా, జమా, ఖర్చా? అందులో యుద్ధం వచ్చి బ్లాకు మార్కెట్టులో పుట్టి వడ్లు నూటపభయి, రెండువందలు అమ్మేరోజులేమో—అతను పట్టినదల్లా బంగారం ముద్దయి పోతోంది. చేటలో వడ్లగింజ పడవేస్తే బంగారాన్ని బలికోరు-

తోంది. ఏరువాక తిరిగి ఏరువాక అందుకొనేసరికి, కుప్పల మీదనే బేరం తెగ్గొట్టి సంవత్సరానికి హీనపక్షం ఇరవయి ముప్ఫయివేలదాకా ఇనప్పెట్టెలో విసిరిపారేస్తున్నాడు అతడు.

పేరుకు పెద్దకుటుంబం అన్న మాటే గాని, ఇంట్లో తినేవాళ్లు మాత్రం ఎవరున్నారు? తనూ, తన భార్యా, తల్లీని. ఒక కొడుకూ, ఇద్దరు కూతుళ్లూ తనకి కలిగారు గాని వాళ్లింకా కసుగాయలు. ఎటువచ్చీ ఈ రెండు వందలెకరాల కమతమూ, సేద్యం నాద్యం, గొడ్డూ గోదా, దూడా దుడికీ-వీటిమీద అజమాయిషీ చేసుకొంటూ కయ్యలో పండిన ధాన్యం గడపలో చేరేవరకే అతగాడికి తాపత్రయం. ఈ తాపత్రయం కూడా లేకుండా కరుణించి యానాది సుబ్బడిని రామిరెడ్డికి ప్రసాదించాడు భగవంతుడు. ఇంత లావు కమతంమీదా సుబ్బడు అహోరాత్రాలూ కంటిలో వత్తి వేసుకొని, గడ్డిపోచకూడా అన్యాక్రాంతం గాకుండా కాపాడుతున్నాడు. సుబ్బడు రామిరెడ్డికి గుండెకాయ అయి పోయినాడు.

2

సుబ్బడు మంచి యానాదివాడు. యానాదులలో మంచి యానాదులనీ, చల్లా యానాదులనీ రెండు తెగలు.

పిల్లా యీనాదులు ఎంగిలి విస్తరాకులలో పారేసిన కూడు తింటారు; మంచియీనాదులు తినరు.

సుబ్బడి తండ్రి పాపడు కృష్ణారెడ్డి తండ్రి హయాం నుండీ ఆకుటుంబాన్నే అంటిపెట్టుకొని జీవించాడు. చిన్న తనంలో పాపడు వెంకురెడ్డి ఎక్కే తెల్ల గుర్రాన్ని మేపుతూ, మాలీసుచేస్తూ నౌకరీచేసేవాడట. వెంకురెడ్డి ఆగుర్రం ఎక్కి ఏ ముసాఫరుకు వెళ్లినా ఆగుర్రం వెంబడే పాపడు కూడా వెళ్లవలసినదేనట. గుర్రంనడకతో నడకా, తరటుతో తరటూ, గాలపుతో గాలపు—దానితోక పట్టుకొని ఎంత దూరమైనా కూడా పరుగుతో పోయేవాడట పాపడు. వెంకురెడ్డి గతించినతర్వాత కృష్ణారెడ్డి గుర్రపుస్వారీ చేసే రోజులలోకూడా పాపడు అదేప్రకారం ఖామందువెంట పోయే వాడటగాని, కొంతకాలం గడిచేసరికి పాపడికి ఈ పరుగువల్ల గుండె జబ్బు ఏర్పడి ఖాయిలాతో మంచాన బడేవరకు, కృష్ణారెడ్డికి మనస్సు కరిగి, ఇంక తాను గుర్రము ఎక్కడం లేదని వొట్టు పెట్టుకొని ఆగుర్రాన్ని ఎవరో అయినకాడికి అమ్మిపారేశాడని అనుకొంటూ రాగ్రామంలో. మొత్తానికి పాపడు జీవించినన్నాళ్లూ పల్లిపోతువారి కుటుంబాన్నంటిపెట్టుకొనే జీవించి కృష్ణారెడ్డికంటే పదేళ్లు ముందుగా చనిపోయినాడు. పాపడు జీవించి ఉండంగనే కలరా తగిలి చనిపోయింది వాడి భార్య చెంచి. చెంచి చనిపోయేవరకు సుబ్బడి కయిదో ఏడు.

పాపడికీ, చెంచికీ కలగడానికి ఓ అయిదారుగురు పిల్లలు కలిగారు గాని ఏం క్రియ? చెంచి చనిపోయేసరికి పాపడికి దక్కిన బిడ్డడు సుబ్బ డొక్కడే. తల్లి లేని ఆ అయిదేళ్ల పిల్లవాడుకూడా గతించిన సంతానం లాగునే తనకు దక్కడని పాపడు నిరాశ చేసుకొని వాడిని పెంచడానికి చేతగాక ఒకమారూ, కష్టమనిపించి ఒకమారూ సుబ్బడివిషయమై తాను తాపత్రయపడేవాడే కాదు. రాత్రిగాని, పగలుగాని తనేదయినా పనిమీద పోవలసివుంటే, సుబ్బడిని ఏ గడ్డివామిలోనో పండబెట్టి గడ్డికప్పి వెళ్లిపోతుండే వాడు. చెంచి గతించిన తర్వాత సుబ్బడి యోగ క్షేమాలు, పాపణ్ణి కృష్ణారెడ్డిభార్య లక్ష్మమ్మ అప్పుడప్పుడు విచారిస్తూ ఉండినప్పటికీ, ఆ కుర్రకుంక గడ్డివాముల్లో పెరుగుతుండినట్టు ఆమెకు తెలియదు. తన దొడ్డిలో అరటి తోటలోని గుడిసెలో పాపడిచేతుల్లో పెరుగుతున్నాడనే ఆమె గమనం.

ఒకనాడు ఉదయం లక్ష్మమ్మ తన పశువుల దొడ్డిలో ఆవుపాలు తీయించడానికి పోగా, గుంజకు కట్టిన ఆవు మేత మేయడం చాలించి కొమ్ములతో ఆ తట్టుగా లాక్కొని బుస్సుమంటూ మీదపడుతోంది. మళ్లా అంతలోనే గడ్డి వేసిన గాటిలో దేనినో నాలుకతో నాకుతోంది. లక్ష్మమ్మకి అర్థం గాక సమీపించి చూచేసరికి, ఆ తట్టు నల్లని కృష్ణ సర్పం ఒకటి గజం ఎత్తున పడగఎత్తి చీలిన నాలుకలు

చాచి బుస్సుకొట్టుతూ తల నేలనేసి కొట్టుతోంది. ఆవు తిరిగి కొమ్ములతో కుమ్మబోయి గాటిలో నాలుకతో నాకుతోంది. పామును చూచేసరికి 'అమ్మో' అని అరిచింది లక్ష్మమ్మ. ఎత్తిన పడగ దించి పడమటగా పాకిపోయింది సర్పం. గాటిలో ఆవు నాకుతూ ఉండిన అయిదేళ్ల పిల్లవాడు – సుబ్బడు – కళ్లు నులుముకొంటూ లేచి కూర్చున్నాడు. ఆమె గుండెలు కొట్టుకొని వాణ్ణి ఇంట్లోకి తీసుకొనిపోయి, ఆ క్షణంలగాయతు సుబ్బడు తన తండ్రితో ఉండడానికి వీలు లేదని, వాణ్ని తన యింటిలోనే పెట్టుకొని, కొడుకు రామిరెడ్డితో సమానంగా పెంచుతూ వచ్చింది లక్ష్మమ్మ. తనకి సగంపీడ వదలిందని తల తడుముకొన్నాడు పాపడు.

సుబ్బడికి పదేళ్లు వచ్చేవరకూ బ్రదికాడు పాపడు. వాడు గతించిన తర్వాత సుబ్బడికి కృష్ణారెడ్డి తండ్రీ, లక్ష్మమ్మ తల్లీ, రామిరెడ్డి అన్నా అయిపోయినారు.

ఆ సంసారంలో తన కేమి కొరత? వేళకు పిడికెడు మెతుకులు. కాస్త గ్రాహ్యం తెలిసే ఈడు వచ్చేవరకు, ఇంట్లో పాడిపశువులను బయటకు తోలుకొనిపోయి మంద బయట తిప్పుకొనివస్తుంటే ముప్పూటలా కడుపునిండా అన్నం పెట్టుతూనే ఉన్నది లక్ష్మమ్మ. రామిరెడ్డి బడికి పోతుంటే సుబ్బడు అతగాడి పుస్తకాలు బడికి తీసుకొని

పోయి, తాను బర్రెగొడ్లను బయటికి మళ్లవేసుకొని వస్తున్నాడు.

కాలం పెరిగినకొద్దీ ఇటు రామిరెడ్డీ, అటు సుబ్బడూ కూడా పెరుగుతున్నారు. ఇద్దరి వయస్సులో నాలుగయిదేళ్లు తేడా ఉండినప్పటికీ, యుక్తవయస్సు వచ్చేసరికి పొడగట్టిన యౌవనంలో మాత్రం అట్టి తేడాలు కనిపించడం లేదు. రామిరెడ్డి కేమి-మహారాజు బిడ్డ; ఇరవయ్యేళ్లు నిండకుండానే తండ్రి బంగారువంటి పిల్లని పెండ్లిచేసి పెద్దవాణ్ణి చేశాడు.

ఒకయేడుమీద మరొక యేడు పడేవరకు, సుబ్బడు, పద్దెనిమిదేళ్లకే పాతికేళ్ల మనిషిలా తయారయినాడు. వీథిన బడి పోతూంటే వాణ్ణి చూస్తే దిష్టి తగులుతుందేమో నన్నంత భయం కలుగుతోంది. నల్లని జీడిగింజ రంగు శరీరం నిగనిగ మెరిసిపోతోంది. సృష్టిలోని యౌవనం కరిగించి పోసిన విగ్రహం—ఉక్కుగుండులా బిర్రు తేలింది ఆకారం. రెండు హస్తాలూ జోడించి పట్టినగాని అందడంలేదు కండలు తిరిగిన దండలు. ఆ యీడుకే ఆరడుగుల ఎత్తు – ఆజానుబాహువయిపోయినాడు సుబ్బడు. మూతి మీది నూనూగు మీసం, కళ్లమీది కనుబొమలు, సన్నని నల్ల ముఖమల్ పట్టులా నిగారింపుతో మిరుమిట్లు గొల్పుతున్నవి. ఆ ముఖ వికాసంలో తెల్లని నేత్రాలు వాని ఆకారానికి ఎంతశోభ

తీసుకొనివచ్చినవి! పురుషునికి గాని, స్త్రీకి గాని నవయౌవనంకంటె మించిన ఐశ్వర్యం మరొక టేమున్నది?

తనచేతుల్లో స్వయంగా పెంచిన లక్ష్మమ్మకే గాదు, అసలు గ్రామంలో అశేషజనానికీకూడా సుబ్బడు యానాదివాడన్న సంగతి విస్మృతిలో పడి పోయింది. అటువంటి మనిషి యింట్లో తిరుగుతుంటేనే చాలునన్నంత మోహనంగా ఉన్నది వాడి మోహనాకారం. అటువంటి సుబ్బడు తనకు బానిసీడు, తనబంటు అయినాడంటే రామిరెడ్డి కెంత గర్వం!

సుబ్బడిమీద పెరిగిన ప్రేమవల్ల లక్ష్మమ్మ వాణ్ణి 'సుబ్బులూ' అని ముద్దుగా పిలుచుకోవడమేగాని 'సుబ్బా' అని పిలవడం కొన్ని ఏళ్లుగా మరచిపోయింది. అదిగాక వయస్సు వచ్చి పెద్దవా డవుతుండినందువల్లా, వానియందు పొడగట్టిన పెద్దగుణములవల్లా, లక్ష్మమ్మకేగాదు గ్రామస్థులకు కూడా వానియందు గౌరవమూ, ప్రేమా ఏర్పడి, ఎవరుపిలిచినా 'సుబ్బులూ' అనే పిలుస్తూ వస్తున్నారు.

సుబ్బులుది మొండిధైర్యం. నదురు లేదు, బెదురు లేదు. రాత్రి ఎరగడు, చీకటి ఎరగడు. పా మెరగడు, పురు గెరగడు. అర్ధరాత్రి జోరున పిడుగులుపడే వర్షంలో నయినా పొలం పోవలసి ఉంటే ఆపని మీద ఒక్కడూ పోవలసినదే. రెండేళ్లక్రిందట రాత్రిపూట పొలంలో వడ్లకళ్లం దగ్గర ఒంటరిగా పడుకున్నప్పుడు, ప్రక్కన కాపలా

కాచే కుక్కని పట్టుకోను వచ్చిన చిరుతపులిని చేతిబరిశె తీసుకొని పొడిచిన పోటుకు, అంత లావు పులీ ఆవులించి ప్రాణం విడిచింది. బరిమీద పరుగుపెట్టే తాచుపామును తోకపట్టుకొని నేలనేసి కొట్టుతానని బయలుదేరుతాడు సుబ్బడు. అట్లతద్ది పండగకి, అమ్మవారి దేవళాని కెదురుగా మర్రిచెట్టు కొమ్మకు కట్టిన ఉయ్యాల ఊగడానికి వచ్చిన అట్లతద్ది ఆడపడుచులను ఉయ్యాలలో కూర్చోబెట్టి జనపనార మోకు పట్టుకొని ఊపడంలో, ఉయ్యాలతో కూడా ఆకాశంవరకూ లేచి సుబ్బులు క్రిందికి దూకుతుంటే ధణా ధణా అని అదిరిపోతుండేది భూమి. వాని చేత ఉయ్యాల ఊపించుకోను ఆ వూరి కాపు పడుచుల కెంత మనసు!

ఇక వ్యవసాయకృషిలో సుబ్బులుకు తెలియని పని లేదుగదా! అటు వడదుక్కిలోగాని, ఇటు రొంపిదుక్కిలో గాని, వాడు కయ్యలోదిగి నాగేటి మేడితోక పట్టుకొంటే, పదేసివందల రూపాయలు కిమ్మతుచేసే రెడ్డిగారి పెద్ద ఎద్దుల జతకూడా గడగడలాడి పోవలసిందే. వాడి చేత్తో గుంటక తోలి, నల్లమానూ, కర్రలమానూ ఒక్కసారి అట్లా ఆడిస్తే చాలు—నుసుకు అంతా పోయి కయ్య అలా ఉండవలసిందే. నాగేటిఅర్రు మీదపెట్టి, వారిణ బిగించి పణతకొయ్య ఆరు పట్టుకొని, వాడు చాలు తోలితే, ఒక్క మడకతోనే కయ్య పదును తేలి చాడ వేసుకోవచ్చు. విత్తనం ఏ అదున్న చల్లాలో, ఏ అదునులో యారాలు కట్టి పులకవాముడు

తీసి కయ్య ఆరగట్టాలో - సుబ్బులుకు తెలిసినట్టు మరొక సేద్యగాడికి తెలియదని అనుకొంటారు. సరిగదా, ఏరువాక వచ్చి, విత్తనాల పట్టులో గింజ చల్లాలంటే వినాయకుడికి పెట్టుకుని ముందు సుబ్బులు చేత్తో గింజ చల్లిస్తుంది లక్ష్మమ్మ. వాడి చెయ్యి పట్టితే బంగారు పండుతుందని గ్రామంలో ప్రతీతి.

పుట్టు కలగర కట్టి మిట్టలు తేలబెడతాడు. మోపు పైకి లేచేసరికి రెండు మూడు కలగరలు పెట్టి నీళ్లు నిల వేస్తాడు. వ్యవసాయంపను లారంభించిన గడియ మొదలు కొని, ఆ పైరు ఫలితానికి వచ్చి, పండిన గింజలు ఇంట్లోకి చేరేవరకూ సుబ్బులుకు నిద్రపట్టదు. ఎక్కడెక్కడ ఏయే కయ్యలో నీళ్లు పులక తేలిపోయాయో, ఏ కయ్య ఆరగట్టాలో, ఏ కయ్యకు నీళ్లు ఎద్దడయినాయో—అబ్బ! సుబ్బులుకున్న మెలకువ రామిరెడ్డి కేదీ! మొలకచేను మీద రాత్రిళ్లు చిలవపతులు వాలకుండా కిరసనాయిలుడబ్బా చేతపట్టుకొని తెల్లవారులూ అట్లా రాంభజన చేస్తూనే ఉంటాడు సుబ్బులు.

ఒక్కటేమిటి - వరినాట్లు అయిన క్షణం లగాయతు సుబ్బులుకు కయ్యలోనే కాపరం. రెడ్డిగారి చేలో ముళ్లపాచి కనిపించిందంటే వానికి వంటిమీద ముళ్లు గుచ్చుకొన్నట్లుం టుంది. తుంగా, గాబా, ఊదరా కోయించి, కలుపు తీయించేవరకూ ఊరుకోడు సుబ్బులు. కయ్యలో పైరు పాలు పోసుకొని, సుంకుమీద పొట్ట తేలి, కరుగు మోపిం

దనేవరకు - ఇక సుబ్బులుసంతోషం చెప్పలేము. కరుగు మోపిన పైరు ఎర్రబారి, అర్రు వంచిందనంగనే - మంచి రోజు చూచుకొని, రెడ్డిగారిచ్చే కొత్తపంచలు కట్టుకొని, ముఖాన్న కుంకుమ అద్ది, కయ్యలో వంగి, మూడు పిడికిళ్లు పిడితరిగి, వినాయకుడికి వోదెవెయ్యడం ఎప్పు డబ్బా అని వాడికి ఒకటే కలవరింపు. పైరు కోతకి వచ్చిందనేసరికి, వడ్లాబత్తుడు అచ్చయ్య కొలిమికాడికి పోయి, దగ్గర ఉండి ముందు తన కొడవలికి చందనపు పిడీ, ఇత్తడి పొన్నూ తరిమిణి పట్టించి కక్కు కోసి సరిపించేవరకూ వాడికి స్తిమిత మేదీ? పొలంపని అంటే ఆ సంతోషమేమో చెప్పలేము. పుష్యమాసంలో పెద్దపండగ చేసుకొని, వరికోతలకు జనం వొంగుతున్నా రనంగనే-ఎప్పుడు పేడించిపెట్టాడో వెయ్యి పనకట్టలు పేడించిపెట్టాడు సుబ్బులు. అట్టా కోసిన పన, వోదెవేసేవాళ్లు వేస్తుంటే, ఇట్టా కుప్పలు వేసేవాళ్లు వేస్తుండ వలసినదే. ఇంతలావు కమతంమీదా ఎక్క డుంటాడో, పనివాళ్ళని వెయ్యికళ్లతో కనిపెట్టుతుంటాడు. కుప్పవేయు డంలో పనివాళ్లు బద్ధకించి ఎగాదిగా వేసినట్టు కనిపించినా— చేతిలో తట్టుపలకా, తానూ తయారు. కరుగూ, అద్దా, చూరూ - తాను స్వయంగా వచ్చి, తట్టితేనేగాని వానికి తృప్తిలేదు. సుబ్బులు కప్పిన కుప్ప ముద్దులు మూటకట్టా తుందని ఆవూళ్లో పెద్దపెద్ద ఖామందులే వాడికి కితాబులు చెల్లించారు.

రెడ్డిగారి కమతంలో ఉండడాని కింకా ఉన్నారు తలమనుష్యులూ, సేద్యగాళ్లూను. కాని వాళ్లందరికీ సుబ్బులంటే సింహస్వప్నం. వొళ్లు దాచి పనిచేయడానికి వాళ్లకి గుండె లేవీ? ఒకానొక పట్టులో రామిరెడ్డి నయినా కళ్లుగప్పడానికి వీలున్నదిగాని, సుబ్బులుని మరిపించడానికి వాళ్లకు వీలేదీ?

3

సుబ్బులుకు పాతికేళ్లు నిండినవి. తన పనేమో-అంతే. ఇక రెండో ప్రసక్తి అతగాడికి కాబట్టదు. తనతో సమానంగా పెరిగిన రామిరెడ్డి పెళ్లిచేసుకొని అప్పుడే ముగ్గురుబిడ్డల తండ్రి అయినాడు. తన జీవితంలో యౌవనం వికసించి విజృంభిస్తోంది. సుబ్బులుకుకూడా వివాహం జరగవలసిన రోజులు.

"పిల్ల చదువు చాలించి యింటికాడనే ఉంటున్నది. ఇప్పటికే ఇద్దరికీ పెళ్లియీడు తప్పింది. రెడ్డిగారి మాట తీసుకొని తొందరగా వచ్చి పెళ్ళిచేసుకొని వెళ్ళవలసిం"దని ఏటిఅవతల కమ్మవారిపాలెంనుండి సుబ్బులు మేనమామ జువ్వాడు కబురు చేశాడు. ఇంక ఆలస్యం చేయడానికి వీలు లేదని లక్ష్మమ్మ దగ్గరికిపోయి, "అమ్మా!" అని పిలిచాడు సుబ్బులు.

"ఏమి నాయనా!" అన్నది ఆ అమ్మ.

"ఏటి అవతలనుండి, మా మామ, నన్ను రమ్మని కబురు పంపాడు. పోయివస్తాను" అన్నాడు సుబ్బులు.

"అక్కడ మీవాళ్ళందరూ బాగున్నట్లేనా ?" అని ఖంగారుపడుతూ, అడిగింది లక్ష్మమ్మ.

"అందరూ బాగానే ఉన్నారు. పిల్లకి పెళ్ళిచేయాలి, ఒకసారి వచ్చి మాట్లాడిపొమ్మని కబురు చేశాడు మామ" అన్నాడు సుబ్బులు.

"మేనమామకూతుర్ని పెళ్ళి చేసుకొంటావురా! నా తండ్రి. తప్పక వెళ్ళి తొందరగా రా. పెళ్ళికొడుకుని చేసి పంపుతా"నని సుబ్బుల్ని దీవించి పంపింది లక్ష్మమ్మ.

సుబ్బులుమేనమామ జువ్వాడు మొదటినుంచీ కమ్మ వారిపాలెంలోనే కాపురం. రెడ్డిగారిపల్లె లేతకాపుల కెట్లా ఆటపట్టయిందో, కమ్మవారిపల్లె కమ్మవారి కావిధంగా ఆల వాలమైపోయింది. ఆవూరికీ ఈ వూరికీ నడుంగా చిలకలేరు అడ్డం. ఎన్నడో ఇక్ష్వాకుల కాలంలో ఆవూరి కమ్మవారికీ, ఈవూరి రెడ్లకీ సయోధ్యత కలిగి మమేకంగానే ఉంటూ వచ్చారటగాని, ఇటీవల పాతిక ఇరవయ్యేళ్ళనుండి మనస్పర్ధ లేర్పడిపోయినవి. పాతికేళ్ళక్రిందట, ఎందుకు వచ్చిందో — ఈ రెండు ఊళ్ళకీ నడుంగా ఉండవలసిన పొలిమేరనిర్ణయం విషయంలో వారికీ వీరికీ పెద్ద తగాదా పడిందని అంటారు.

చిలకలేరు ఇవతలగట్టువరకూ మా పొలిమేరే అంటారు కమ్మవారు. అట్లా కాదు, అవతలగట్టువరకూ రెడ్డిగారి పల్లెపొలిమేరే అంటారు రెడ్లు. చిలకలేటిని పూర్తిగా తమ తమ పొలిమేరలలో చేర్చుకోవాలని ఆ యిరుపక్షాలవారికీ పట్టుదల. ఇంతకీ ఈపొలిమేరతకరారు రావడానికి కారణ మేమిటంటే – ఇటు రెడ్డిగారిపల్లెలో ఒక చెరువూ, అటు కమ్మవారిపాలెంలో ఇంకో చెరువూ వున్నవి. ఈ రెండు చెరువులకూ కూడా, ఊరికి పడమరగా, రెండుమైళ్ళ దూరంలో చిలకలేటిలో ఆనకట్ట కట్టించి, ఆచెరువులోని కో కాలవా, ఈచెరువులోని కో కాలవా—రెండు సప్లయి కాలవలు నదిలోనుంచే తవ్వించారు సర్కారువారు. ఆన కట్ట కట్టు దిట్టంగా ఉండిన రోజుల్లో ఏటికి నీరు తగిలిన వెంటనే ఈ రెండు చెరువుల్లోకీ నీళ్లు ధారాళంగా పోయి, సకాలంలో చెరువులు నిండుతూవచ్చినవి. మరి రానురాను, ఆనకట్టకి మరమ్మతులు లేక శిథిలం అయిపోయినందువల్లనో, లేక అసలు వరవకాలవల అంజీపని రైతులు సరిగా చేసుకో నందువల్ల అవి పూడిపోయిన కారణంచేతనో – ఇటీవల ఏటికి ఎంతెంత వరద వచ్చినా పూర్వం నిండినట్లు చెరువులు సక్ర మంగా నిండడం లేదు. దానితో నీళ్లకు ఎద్దడయి, వచ్చిన నీళ్లన్నీ తమ చెరువుకు రానీయకుండా వాళ్ళ చెరువుకే పెట్టుకొంటున్నారని కాపులూ, మా చెరువుకు అసలే నీళ్లు రానీయడం లే దీరెడ్డిగార్లని కమ్మవారూ ఒకరిమీద

ఒకరు నేరారోపణలు చేసుకొని అధికార్లకు అర్జీలూ పిటీషనులూ పంపుకొన్నారు. అధికార్లు చేసిన ఉత్తర్వులు ఉభయులకూ తృప్తికరం కాక చివరకు వాళ్ళూ వీళ్ళూ ఏటికడ్డంగా కలియబడి కొట్టుకొని దొమ్మీలూ, ఖూనీలూ చేసుకొన్నారని ఏనాటి గాథలో చెప్పుకొంటూ ఉంటారు. దానిమీద సర్కారువారేమో రెండుగ్రామాలకీ పొలిమేర సరిహద్దు ఏటికి నట్టనడుంగా పోవాలని తీర్మానించి, ఆనకట్ట దగ్గర ఏటికి నడుంగా ఒక లంకగా కట్టించి పైనవచ్చిన నీళ్లు ఏటిలోనే రెండు భాగాలుగా పంపకం అయేటట్టుచేసి రహితపెట్టారని అంటారుగాని, ఆనాడు రగుల్కొన్న అగ్ని ఇప్పటికీ చల్లారలేదు. తదుపరి-జిల్లా బోర్డులకీ శాసనసభలకీ ఎన్నికలంటూ రావడం, వాటిలో రామిరెడ్డి ఒక పార్టీ తరఫున నిలబడితే కమ్మవారు కాంగ్రెసు తరఫున పోటీ చేయడం-ఇట్లనే కావేషీలు పెరిగిపోయినవి. చివరకు కమ్మవారిపాలెం కాంగ్రెసు గ్రామం, రెడ్డిగారి పల్లె ఇంకోపార్టీ గ్రామం అయి, వారిని వీరూ, వీరిని వారూ పబ్లికుగా దూషించుకోవడంలోకి దిగింది.

పాతికేళ్ళక్రిందట జరిగిన కొట్లాట కేసులో జువ్వాడు కూడా కమ్మవారితరఫున గలాటాలో ఉన్నాడని వాడిమీద కూడా పోలీసులు కేసుపెట్టితే, సెషన్సుకోర్టులో అయిదేళ్ళ శిక్షపడి, శిక్షానంతరం విడుదలఅయి ఇంటికి తిరిగివచ్చాడట. తమ తరఫున నిలబడి రెడ్డివారిమీద తిరగబడడమేకాకుండా

ఆ గలాటాలో తలమీద బలమైన గాయంకూడా తిన్నాడని కమ్మవారికి వాడిమీద అభిమానం కలిగి, వాడు తిరిగి రావడంతోటే, ఏటిఒడ్డున మంచి ఒనరయిన స్థలంలో వాడి కోయిల్లు కట్టించి, రెండెకరాల మాగాణి కయ్యకూడా తీసియిచ్చారు. వాడికొడుకు - సుబ్బులు -ఈడువాడే - యింకో వలదాకా ఇంట్లోనే ఉండి ఆ కయ్య దున్నుకొని తండ్రినీ, తల్లినీ పోషిస్తూ ఉండేవాడు. కాని యుద్ధం వచ్చిన కొత్తల్లో వాడు ఎవరితోనూ చెప్పకుండా చెన్నపట్నం వెళ్ళి మిలిటరీలో చేరిపోయాడు. జువ్వడికి ఆ కొడుకు తర్వాత ఒక్కటే ఆడపిల్ల-రమణి. మిలిటరీలోకి పోయినకొడుకు ఇంటికాడ తండ్రికి నెలకు పదీ పదిహేనూ పంపుతూనే ఉన్నాడు. అయితేనేం - జువ్వడు పెద్దవాడయిపోయి కళ్లు కనిపించక, సేద్యం నాద్యం చేసుకోలేక, కూతురు రమణిని మేనల్లుడు సుబ్బులు కిచ్చి వివాహంచేసి, వీలయితే వాణ్ణి కమ్మవారి పాలెం పిలిపించుకొందామని ఆశపడ్డాడు.

జువ్వడికొడుకు మిలిటరీకి పోకపూర్వమే కమ్మవారి పాలెంలోని కాంగ్రెసునాయకులు ఆ గ్రామంలో హరిజనులకూ, కేవలం పతితులయిన యానాదులకూ కాలనీలు కట్టించి, వాండ్ల విద్యాభివృద్ధికి పాఠశాలలు నిర్మించి, సర్కారువారి వల్ల అంగీకారమూ, గ్రాంటూ సంపాదించిపెట్టారు. నలుగురితోపాటు రమణి కూడా ఆ పాఠశాలలో ప్రవేశించి చదువుకొన్నది.

ఇప్పుడు రమణికి పద్ధెనిమిదేండ్లుంటాయి. యుక్త వయస్సు వచ్చింది. ఎనిమిదో తరగతి ప్యాసయింది. చదువుతోపాటు పాఠశాలలో అల్లికా, కుట్టూ, రాట్నం మీద నూలు తీయడం, పాటా పద్యం నేర్చుకొన్నది.

4

లక్ష్మమ్మదగ్గర శలవుతీసుకొని సుబ్బులు కమ్మవారి పాలెం బయల్దేరి వెళ్ళాడు. పిల్ల రమణిని చూచుకొన్నాడు. అదివరకు అప్పుడప్పుడు మేనమామగారింటికి వెళ్ళి ఒక పూటో అరపూటో వుండడం, మంచిసెబ్బరలు మాట్లాడుకొని తిరిగిరావడం జరుగుతూనే ఉన్నది. ఈసారిమాత్రం బొత్తిగా తీరికలేక సుబ్బులు కమ్మవారిపాలెం వెళ్లి ఆరునెలలయిన ట్టయింది. ఇంతకాలం చూడక ఎడమయిన కారణం వల్లనో ఏమో ఇప్పుడు చూచుకుంటే అతని కళ్ళకి విస్తు కలిగిస్తోంది రమణి. తనకంటె ఏడెనిమిదేళ్లు చిన్నవయస్సయినప్పటికీ ఆ పిల్ల తన భుజాలుదాటి చెవిగూబలవరకూ పోటీచేసేటట్టు ఏపుగా పెరిగిపోయింది. మనిషిలో పూర్వపు పసితనపు పచ్చి వదలి నేవళం కమ్ముకొని, చామనచాయ చెక్కిళ్ళలో కొత్తరక్తం ఉబికి పన్నీరుపుష్పాన్ని ప్రతిఫలింప చేస్తోంది. మెడ బోసిమెడ అయినా, ముతకఖద్దరు చీర మాటున, కంటిమెడజాకెట్టు వలయంలో కంఠంలో రేఖ లేర్పడి ముద్దులు మూటగట్టుతున్నవి. సన్నని ఎర్రజీర ఏర్ప

డిన ఆమె విశాలమైన నేత్రాలలో, యౌవనపుసిరి పరిపూర్తి చెంది తొణికిసలాడుతున్నది. ఆ రమణికి ఇంక అలంకారము లెందుకు? నగ లెందుకు? ఆమె మనోహరరూపము చూచే సరికి సుబ్బులుకు ఒక్కపెట్టున అనంతమైన కొత్తకోరిక లుబికి, పొంగి పొర్లిపోతున్నవి. సుబ్బులు గడపలో కాలిడిన వెంటనే—

"మామా! కాళ్లు కడుక్కో!" అని మట్టిముంతతో నీళ్లు తెచ్చి దగ్గర పెట్టింది రమణి.

వెళ్ళి నాలుగుమాటలు మామతో మాటాడి రాత్రికే యింటికి తిరిగిరావాలని వెళ్లాడు కాని, వెళ్లినతర్వాత ఆ రాత్రి నిలబడి, మామతోనూ, అత్తతోనూ, రమణితోనూ సావకాశంగా ముచ్చటించనిదీ వదలిరా బుద్ధి పుట్టలేదు సుబ్బులుకు. రాత్రి అన్నాలవేళ ముసలివాడు పెళ్లిమాట తల పెట్టి 'పిల్లని ఇక నిలపడానికి లేదు. తొందరగా పెళ్లి చేసుకొని, కమ్మవారిపాలెం లేచి రావలసిం'దని ఆరంభించాడు. పెళ్ళిచేసుకోడానికి మాత్రం వెంటనే అంగీకారాన్ని తెలుపుతూ, రెడ్డిగారిపల్లె విడిచిపెట్టిరావడంమాత్రం తనవల్ల కాదని స్పష్టంగా చెప్పినాడు సుబ్బులు. వాడు కమ్మవారి పాలెం కాపరం రాకపోతేమాత్రం తన కూతుర్ని సుబ్బులు కివ్వడం తప్పుతుందా? 'వెంటనే వెళ్ళి పెళ్లికి లగ్నం రెడ్డిగారిపల్లెలోనే ఖాయపరచుకొని రావలసిం'దని కోరాడు ముసలివాడు.

ఆరాత్రి భోజనా లయినతర్వాత పొద్దుపోయేవరకూ ఏవో యుద్ధపుగొడవలూ, వ్యవసాయపు ముచ్చటలూ మాట్లాడుకొన్నారు మామాఅల్లుళ్ళు. బయట వెన్నెట్లో నులకమంచంమీద రమణివేసిన పక్కమీద పండుకున్న సుబ్బులుకుగాని, లోపల ఈతాకుచాపమీద పండుకున్న రమణికిగాని నిద్ర పట్టనేలేదు. అర్ధరాత్రి అయినది. అర్ధ చంద్రుడు నెత్తిమీదికెక్కి కూర్చున్నాడు. ముసలివాళ్లిద్దరూ బర్రెగొడ్లదగ్గర ఎడంగా వాళ్ళమంచాలు వేసుకొని వొడళ్లు మరచారు. మొగకుక్క ఒకటి ఆడకుక్కను వెంబడించి సుబ్బులుని రాసుకొంటూ వేపచెట్టు క్రీనీడకు తరుముకొనిపోయింది. చెట్టుమీద కూర్కుచెందే రెండు పాలపిట్టలు అదిరిపడిలేచి కువకువమని గోలచేస్తున్నవి. శరీరానికి ఉక్క తగిలి మంచంమీదనే లేచి కూర్చున్నాడు సుబ్బులు. "మంచి నీళ్లు కావలెనా?" అని లోపలనుంచి లేచివచ్చి అడిగింది రమణి. జవాబివ్వకుండగనే, సుబ్బు లామె రెండుచేతులూ పట్టుకోగా ఆమె వెనక్కి ముఖం తిప్పి వొరిగింది. ఆమెతో లేచి నిలబడి ఇద్దరూ పక్కనే చిలకలేటికి పరుగుపెట్టారు.

వరదకు కొట్టుకొనివచ్చి కరడు కట్టిన యిసుక తిప్పపై బరువుగా పడే చిక్కని చంద్రకాంతి మెరిసిపోతోంది. తిప్ప ఎక్కి ఒకరిచేతులొకరు పట్టుకొని, ఎదురుముఖమై, "రమణీ! ......"అని పిలిచి ఏమిటో చెప్పబోయాడు సుబ్బులు.

అదివరకెన్నిసారులు చూచుకోలేదు ఆ రమణి తన మామను! కాని, ఆరాత్రి వెన్నెలకళలలో వెలిగిపోయే మామ రమణికి ఒక దేవతా పురుషుడులా ప్రకాశించిపోతున్నాడు. ఒక సన్నని లేతకిరణం అతగాడి చిరునవ్వు పెదవులపై లేతమీసంమీదుగా పసిరిక పాములా పాకిపోయింది.

"మామా! ఎంతకాలమని అక్కడ నీవూ, ఇక్కడ నేనూ ఇట్లా పడివుండడం" అని అడిగింది రమణి.

పాప మెరుగని వయస్సులో రమణి సుబ్బులు పెండ్లామై పుట్టిందని వరసయినవాళ్లు పరియాచికాలు పలుకుతుంటే లేగదూడవలె నిష్కపటపుచూపు చూచి తెల్లబోయేవాడు. కాని ఈ నాడు రమణి భార్యఅయే మాట నిజమేనని ఘట్టిచేసుకొన్నాడు సుబ్బులు.

రమణి యానాదిసంఘాల ప్రాపకంచేత ఇంతకాలం చదువుకొని, ఢొక్కశుద్ధిలేని తనని పెండ్లిచేసుకొంటుందా అని అప్పుడప్పుడు తనకి దిగులు పుట్టేది. అంతలోనే ఆ దిగులు ఆరిపోతూండేది. తనవద్దనుండి ప్రస్తావన లేకుండగనే, మేనమామే కబురుచేసేసరికి సుబ్బులుకు మేరువు దొరికి నట్లనిపించి ఇంటికాడ నిలవలేక ఎగిరివచ్చి పడ్డాడు. అట్టి పర్వదినం నాటి రాత్రి, ఏకాంతంలో రమణే వచ్చి తన చేతులలో కరిగిపోతున్నది. చిలకలేటిలో అననుభూతమైన

ఒక ఆనందమయ ప్రవాహం గట్లు తెగ్గొట్టుకొని ప్రవహించి, సుబ్బుల్ని ముంచెత్తివేస్తున్నది.

"రమణీ! నువ్వు చదువుకొన్నావు, నాకు చదువు రాదు; నన్ను నీవు పెళ్లిచేసుకొంటావా ?" అని దీనంగా అడిగాడు సుబ్బులు.

"మామా! నేను చదువుకొన్నది నిన్ను పెళ్లిచేసుకొనేందుకే. నా చదువులో నేను మననం చేసింది నీస్వరూపమే" అన్నది రమణి.

ఆమె రెండుచేతులూ ఎత్తి పెదవులతో స్పృశించి కళ్లు మూసుకొన్నాడు సుబ్బులు. ఆ స్పర్శ సుఖానుభూతికి కన్ను లరమోడ్పువడి తన ప్రియుని వక్షస్థలంపై వాలి పోయింది రమణి.

చంద్రుడు మబ్బుచాటుకు పోయి క్రిందివాళ్లకు తెర గప్పేవరకు, తెరమాటున రమణీ సుబ్బులూ చిలక లేటి ఇసుక తిప్పనే ఆశ్రయించుకొని ఉండి సృష్టిలోని నిశ్శబ్దం దుర్భర మనిపించేసరికి 'ఇంక ఇంటికి పోదా'మని లేచి, రమణి తన యింటికీ, సుబ్బులు రెడ్డిగారి పల్లెకూ పయనమై వెళ్ళి పోయినారు.

5

ఎప్పుడు తిరిగి యింటికి చేరుకొన్నాడో సుబ్బులు— తెల్లవారి లక్ష్మమ్మ నిద్రలేచేసరికి పడమటావుకి దాణా పెట్టి,

దూడని విడిచి వెనకకాళ్ళకు బంధం వేసి, మోకాళ్ళసందున మానికతప్పెలా పెట్టుకొని, తేనెటీగల మోతగా, జుంయ్యి జుంయ్యిమని పిండుతున్నాడు పాలు.

"రాత్రే వచ్చావేమిటిరా కమ్మవారిపాలెంనుండి? మరి రాత్రి అన్నానికి రాలేదేం?" అని అడిగింది లక్ష్మమ్మ.

"వేకువజామున లేచి వచ్చాను. రాత్రి అక్కడనే ఉండిపోయాను" అన్నాడు సుబ్బులు.

"పెండ్లిమాట ఏమయింది?"

"రెడ్డిగారిపల్లె వెళ్ళి లగ్నం పెట్టించుకొని రమ్మన్నాడు మామ" అంటూ నురుగు నిండిన మానికతప్పెలా చేత బట్టి, బంధం విప్పి, దూడని విడిపించాడు సుబ్బులు.

పాలచెంబు చేతిలోకి అందుకొని "అయ్యగారిని పిలిపించి, లగ్నం పెట్టిస్తానుండు" అని లక్ష్మమ్మ యింట్లోకి పోయింది. చద్దినీళ్లు త్రాగి సుబ్బులు పొలం పోయి పైటన్నానికింటికి రాంగనే—

"సుబ్బులూ! రేపు పున్నమి వెళ్లిన దశమికి మంచి లగ్నం ఉన్నదటరా. అయ్యగారు వచ్చి లగ్నం కాగితం మీద వ్రాసి కోడలికిచ్చి పోయాడు" అని సుబ్బులుతో చెప్పింది లక్ష్మమ్మ.

సుబ్బులుశరీరం తేలికయిపోయి "ఇం కెన్నాళ్లున్నదో?" అని అడిగాడు.

"ఆరోజూ, ఈ రోజూగాక నడుంగా పదిహేను రోజు లున్నదని చెప్పాడు అయ్యగారు" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

అన్నం తిని వెళ్ళిపోయాడు సుబ్బులు.

రమణిని పెళ్ళిచేసుకోవాలని సుబ్బులి కెంత ఆత్రంగా ఉన్నదో, వాడు పెళ్లిచేసుకొని, పెళ్ళి కూతురుని ఇంటికి తీసుకొనిరాగా చూడాలని లక్ష్మమ్మకూ అంత ఆత్రంగా ఉన్నది. మళ్లా తన రెండో కొడుకు పచ్చనిగుడ్డలు కట్టుకొని ఇంకో కోడల్ని ఇంటికి తీసుకొనివస్తున్నట్లనిపించి ఆయిల్లా లానందం పొందింది.

పెళ్లిరోజు ఎప్పుడు వచ్చేనా అన్న ఆత్రమేగాని — ఆపెళ్లి కేయే సంబారాలు కావాలో, తా నేమి తీసుకొని పోవాలో, తనకు డబ్బెంత కావాలో, ఆకావలసిన డబ్బు లక్ష్మమ్మనే అడగాలో, రామిరెడ్డినే అడగాలో-ఈ ఆలోచనే తట్టలేదు సుబ్బులుకు. వీడి పెళ్లితాపత్రయం అంతా లక్ష్మమ్మ మాత్రం ఆక్షణం లగాయతు నెత్తిన వేసుకుని అదే ప్రయత్నంలో పడిపోయింది. "పెళ్లిచేసుకొని వస్తే ఈ యానాది వాడు ఆ పిల్ల నెక్కడపెట్టడం?" అని లక్ష్మమ్మకు ఆలోచన పుట్టింది. పాప డుండగా అరటితోటలో కాపురం చేసే చుట్టుగుడిసె వాడు చనిపోయిన తర్వాత ఏనాడో శిథిలమై పోయింది. అది లగాయతు సుబ్బులు రెడ్డిగారింట్లోనే తిని తిరుగుతుండినందున వాడికి ప్రత్యేకంగా గుడిసె వేసుకోవా లన్న ఆలోచనా కలగలేదు; అవసరమూ కనిపించలేదు.

తను ఏకాకి. చీకటి పడితే రాత్రిపూట ఏపాలంలోనో, రెడ్డిగారి ధాన్యపు కొట్లదగ్గరనో, పశువులసాలలోనో ఎక్కడ పండు కుంటే తెల్లవారదు! కళ్లమీది రెప్పలు బరువెక్కితే ఆసమయానికి తలమీద గుడ్డ తలకింద పెట్టుకొని ఏ రామస్వామి దేవళం అరుగుమీదనో పండుకొని వెళ్లబోసుకొంటున్నాడు కాలం సుబ్బులు.

భార్యను తీసుకొని వచ్చేలోపల సుబ్బులుకు ప్రత్యేకంగా ఒక 'ఇల్లు'అని ఏర్పాటు చేస్తేనేగాని వీలు లేదని, ఆరాత్రి భోజనాలవేళ ఈ సంగతి రామిరెడ్డితో ప్రస్తావన చేసి, అరటితోటకి తూర్పుగా ఆనుకొని ఉన్న కొబ్బరితోటలో ఈశాన్యమూలన ఓ రెండు దూలాల పూరికొట్టం వేయించడానికి నిశ్చయించుకొన్నది లక్ష్మమ్మ. సుబ్బులుతోనే చెప్పి తన తాటితోపులో చేవగల రెండు తాటిమానులు నరికించి, వడ్డెవాళ్లను పిలిపించి తాను దగ్గరఉండి గుణావర్ధనం త్రవ్వించి, కీట్లు తీయించి మట్టిగోడలు పెట్టించింది. కంసాలి బత్తుణ్ణి పిలిపించి పశువులకొట్టంలో అటకమీద ఆరబెట్టిన పాత వేపకొయ్యలు క్రిందికి దింపించి, తలుపూ, ద్వారబంధం, రెండు కిటికీలూ చేయించి, గోడలకి బిగించింది. తనదగ్గర సమయానికి నిలవలో లేకుంటే, మిట్టమీదిపల్లెకు బండ్లు పంపించి రెండుబళ్ల సజ్జచొప్పా, విడవలీ, రెండుబళ్ల అడవి

వాసాలూ తెప్పించి, పైకప్పూ, చూరూ కప్పించి, ముత్తా నికి పెళ్లి అయిదురోజు లుందనగా సుబ్బులు కాపురానికి యిల్లు కట్టించి వాణ్ణి పిలిచి, "సుబ్బులూ! ఈ ఇల్లు నీదిరా" అని వాడి కప్పగించింది లక్ష్మమ్మ.

ఏమి సమాధానం చెప్పాలో వాడి కర్థం గాక, "నీచలవ తల్లీ" అని దణ్ణం పెట్టి ఊరుకున్నాడు సుబ్బులు.

రామలింగేశ్వరస్వామిఆలయానికి సంబంధించి కమ్మ వారిపాలెంలో ఉన్న ఏభయ్యెకరాల మాన్యం విషయమై ఇటీవల ఆవూరు కమ్మవారికీ, దేవళం ధర్మకర్త అయిన తనకూ దావాలూ తగవులూ పడి, ఆ సందర్భంలో హైకోర్టులో వాయిదా ఉండినందున వారంరోజుల క్రిందటనే చెన్నపట్నం వెళ్ళిపోయాడు రామిరెడ్డి. "తెల్లవారితే మూడురోజులే ఉన్నది పెళ్లికి గడువు. మేము సర్వం సిద్ధం చేసుకొన్నాం. తెల్లవారితే పెండ్లి అనగానే యిక్కడికి చేరుకోవా"లని కబురుచేశాడు మేనమామ జువ్వడు. తన పేరిట యిల్లని ఒకటి ఏర్పడింది గదా, రమణి వస్తే గృహ ప్రవేశం కావడమే తరవాయి అని ఉరకలు వేస్తున్నాడు సుబ్బులు.

"రామిరెడ్డి పట్నంనుండి రా లేదని కూర్చుంటే అయినట్టే"నని అంటూ ఎప్పుడు తెప్పించిపెట్టిందో - తెల్ల వారితే పెళ్ళి అనగా ఈ రోజు ఉదయం సుబ్బులుకు తలకు నీళ్లు పోయించి, కొత్తపంచెల జామారు కట్టబెట్టి, కాళ్ళకు

పసుపూ పారాణీ పూయించి, ఆనాడు పప్పూ పరమాన్నం వండి పండుగచేసింది లక్ష్మమ్మ; మధ్యాహ్నం తరలివెళ్లే టప్పుడు సుబ్బుల్ని లోపలికి పిలిచి "ఇదిగో, ఈ పాతిక రూపాయలూ దగ్గరఉంచుకో. అవసరమైతే ఖర్చుపెట్టుకో. ఈ చీర తీసుకొనివెళ్లి పెళ్లికూతురుకు కట్టబెట్టు"అని సుబ్బులు చేతి కిచ్చింది.

మొలకి కొత్తపంచె, పైకి కొత్త ఉత్తరీయం – ఏమి! సుబ్బులు జాతకం! ఆ గడ్డమీద అదివరకే యానాదివాడికి పట్టింది ఈ మహాదశ! సుబ్బులుకు తనపాలిట ప్రత్యక్షదైవములాగ గోచరిస్తోంది లక్ష్మమ్మ. జోటజోట కన్నీరు కారి గద్గదస్వరం పడి, నోట మాటరాక, నిలువునా మోకాలి మీద వొంగి, లక్ష్మమ్మ పాదాలు కళ్లకద్దుకొని నిలబడ్డాడు వాడు.

రెండుచేతులూ అతని చెంపలమీదుగా తిప్పి, తన చెంపన పెట్టుకొని వేళ్లు విరిచి, "నాయనా! వెయ్యేళ్లు వర్ధిల్లు. తొందరగా పెళ్లి చేసుకొని వచ్చి బిడ్డల తండ్రివి కా" అని దీవించి, "ఆ మహారాజు ఉంటే చూచి ఎంత ఆనందించే వాడో! 'సుబ్బులంటే యానాదివాడటే! వాడు రత్నం' అని ఊరు, పొంగిపోయేవాడు" అని తన భర్త కృష్ణారెడ్డిని తలచుకొని కళ్లు తుడుచుకొన్నది లక్ష్మమ్మ.

సుబ్బులు లేచి నిలబడ్డతర్వాత – "ఇదిగో! చెయ్యి పట్టు. ముందుగా యిస్తే మరచిపోతావని ఇవ్వలేదు. ఈ కాసు

తీసుకొని వెళ్లు; వెళ్లి రాత్రి గదిలో పెళ్లికూతురుచీర చెంగుకు కట్టిరా" అని నవ్వుతూ తనతాలూకు పాతసొమ్ముల బాపతు కాసుల పేరులో ఒక బంగారు నవర తీసి, మెరుగు పెట్టించి, పెళ్లికొడుకుచేతిలో పెట్టింది లక్ష్మమ్మ.

నల్లని తన చేతిలో మెరిసిపోయే ఆ బంగారు నవర సుబ్బులు కళ్లలో తళుక్కుమని చీకట్లుకమ్మేసింది. 'రాత్రి' 'గది' అని లక్ష్మమ్మ అనేసరికి వల్లమాలిన సిగ్గు పుట్టి, కళ్లు నేలచూస్తూ తలకాయ వంచి అట్లనే నిలిచిపోయాడు సుబ్బులు.

"భద్రం! జాగ్రత్తగా పెట్టుకో: మరిచేవు సుమా" అని పదేపదే హెచ్చరించి సాగనంపింది లక్ష్మమ్మ.

6

లక్ష్మమ్మ దీవెన లందుకొని పెండ్లికొడు కారాత్రికే కమ్మవారిపాలెం చేరుకొన్నాడు. మామ ఎప్పుడు గుమ్మంలో అడుగుపెట్టుతాడా అని ఎదురు తెన్నులు చూచే రమణికి సుబ్బులురాక బ్రహ్మానందమై పోయింది. ఆ యిరువురి జీవితాలలో సర్వోత్కృష్టమైన ఘడియ లవి.

తన తండ్రి ముసలివాడు. కళ్లు కనిపించక బయటకు పోయేస్థితిలో లేనందున ఎంత స్వల్పంగా చేసుకొందా

మనుకొన్నా పెండ్లి కార్యాలన్నీ రమణీ, ఆమెతల్లీ స్వయంగా చూచుకోవలసి వచ్చింది. ఆమె అన్న ఉండీ కూడా మిలిటరీలో చేరి సమయానికి అక్కరకు రాకుండా పోయినాడు. ఆ పూరికొంపకే లోపలా బయటా మట్టిపూతా, పేడపూతా తల్లీకూతుళ్ళే స్వయంగా పూసుకొని, సున్నం కొట్టించుకొన్నారు, ఇంటివాకిట పందిరిపై ఎండిపోయిన బండెడు పాతతడికలు తీయించివేసి, పచ్చని కొత్తతడికలు కప్పి పందిరి బాగుచేయించింది రమణి. ఒక అయ్యను బ్రతిమలాడి ఇన్ని మామిడాకులు తెప్పించి, తోరణం కట్టించింది పందిరికీ, వాకిలికీని. బడిలో చదువుకొనే హరిజన పిల్లకాయలనూ, యానాది పిల్లకాయలనూ పెళ్ళికి వచ్చి అన్నం తిని పోవలసిందని స్వయంగా పిలిచింది రమణి. ఆ తాలూకా యానాది సంఘాల కధ్యక్షుడయిన రాఘవయ్యగారిని పెళ్ళికి తప్పక రావలసిందని జాబు వ్రాసి పంపింది. ఆ పాలెంలో చదువుకొన్న యానాది పిల్లకు పెళ్లికావడం యిదే మొదటిసారి అయినందువల్ల సంతోషంకొద్దీ పెళ్లికూతురుకోరిక ప్రకారం హాజరయ్యారు రాఘవయ్యగారు.

పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయుడు వివాహానికి ఆధ్వర్యం వహించి మంత్రాలు చదివి శుభలగ్నాన రమణిమెడలో సుబ్బులుచేత మంగళ సూత్ర ధారణ చేయించాడు. పాఠశాల అయ్యవార్లు మొగా ఆడా అందరూ వచ్చారు. గ్రామంలో కాంగ్రెసునాయకులు నలుగురూ వచ్చి రమణినీ, సుబ్బుల్నీ

దీవించి అక్షతలు చల్లి వెళ్లిపోయారు. పెద్ద అయ్యావారమ్మ- గాంధీగారి ఆశ్రమంలో ట్రెయినింగయి వచ్చిన ఆమె- మహాత్ముని ఆత్మ చరిత్ర పెళ్లికూతురుకు కానుక చదివిం చింది. శ్రీ ఉన్నవ లక్ష్మీనారాయణగారి "మాలపల్లి"ని రాఘవయ్యగారు కానుక చదివించారు.

ఇప్పటి కారుమాసాలుగా తాను స్వయంగా రాట్నం మీాద వడికిన నూలుతో మామకో పంచా ఉత్తరీయం, తన కోచీరా రవికా నేయించి నెలరోజుల క్రిందటనే తయారుగా పెట్టుకొన్నది రమణి. రాత్రి ఏకాంతంలో మామకి కొత్త పంచలు తను స్వయంగా కట్టబెట్టి, కొత్తచీర తాను ధరిం చింది. "నీకు లక్ష్మమ్మ పంపిన కానుక" అని చెప్పాతూ బంగారుసవర రమణి చేతిలో పెట్టాడు సుబ్బులు.

మూడు నిద్రలూ అయిన తర్వాత పిల్లని తీసుకొని రెడ్డిగారిపల్లె వచ్చాడు సుబ్బులు. వచ్చీరావడంతోనే కొత్త గుడ్డలతో దంపతులు ఇద్దరూ వెళ్లి ముందు లక్ష్మమ్మకీ, తర్వాత ఆమెకోడలికీ కాళ్లకి మ్రొక్కి వారి దీవెన లందు కొన్నారు. అప్పటి కింకా చెన్నపట్నంనుంచి రానేలేదు రామిరెడ్డి.

లక్ష్మమ్మ దగ్గర ఉండి, సుబ్బుల్నీ, రమణినీ కొత్త ఇంట్లో గృహ ప్రవేశం చేయించి, వారి సంసారానికి కావలసిన అన్ని సదుపాయాలూ చేసి పెట్టింది.

బిళ్లలమొలతాడు

రమణికీ, సుబ్బులుకీ చిరకాలం చేసుకొన్న తపస్సు ఫలించినట్లనిపిస్తోంది. స్వంతయిల్లు, రమణి తనభార్య; సుబ్బులు రమణిభర్త. ఆమె అతని ప్రియురాలు; అతడు ఆమె ప్రియుడు. ఇంట్లో కాపురానికి లోటు లేకుండా సమస్తమూ సప్లయి అయ్యే రెడ్డిగారి ప్రాపకం. ఆహా! ఏమి అదృష్టం!

పూరిల్లు రెండుదూలాల కొట్టం. అయినందువల్ల మూడు అంకణాల కొంప. తూర్పుతట్టు అంకణంలో వంట చేసుకోడానికి కేటాయింపుగా దూలంకింద పొడుగునా మేదరతడిక అదివరకే అల్లించి పెట్టించింది లక్ష్మమ్మ. పడమటితట్టు అంకణంలో వాండ్లు నిద్రచేయడానికి ఒక నులక మంచంకూడా కొత్తది సప్లయిచేసింది ఆయిల్లాలు. ఇంక ఆ సంసారానికి కావలసిన పెద్ద హంగులుమాత్రం ఏమున్నవి? పెట్టుకొంటే ఎన్ని హంగులయినా పెరుగుతూనే ఉంటవి. రామిరెడ్డి పెండ్లికి – ఆ రోజుల్లో మామగారు అయిదు కావిళ్లతో రూపాయలూ, వెండి బంగారు సామానూ అల్లుడికి కట్నం చదివించి, కూతుర్ని అత్తవారింటికి పంపేటప్పుడు పందిరి పట్టెమంచం, చాందినీ, పరుపులూ, దిండ్లూ, అద్దాలూ, బీరువాలూ, ఓకు పెట్టెలూ, అలమరలూ, గుండిగలూ, అండాలూ, బిందెలూ, మరచెంబులూ, గ్లాసులూ, పళ్లేలూ— ఒకటేమిటి, కొత్తసంసారానికి కావలసిన వన్నీ, పూచీపుల్లతోసహా అయిదుబళ్లమీద గొప్ప

సారె పెట్టి పంపించారట పుట్టింటివారు. ఆ దిగిన సామాను పెట్టుకోను ఇల్లు చాలక, నిత్యసంసారానికి అంత సామాను తోనూ అవసరం కనిపించక, దానిలో ముప్పాతిక సామాను అటకమీాది కెక్కించి ఇల్లు ఖాళీచేయించిందట లక్ష్మమ్మ. రమణి కంత సారె పెట్టడానికి ఆ తల్లిదండ్రులకు శక్తీ లేదు; ఈ సంసారానికి అవసరమూా లేదు. ఎటువచ్చీ రమణి తనతో తెచ్చుకొన్నది తనగుడ్డలు, పుస్తకాలు పెట్టుకొనే జాజిచెక్కలపెట్టె ఒకటీ, ఒక రాట్నమూా, ఏకుల బుట్టాను.

గృహ ప్రవేశం అయిన వెంటనే గుమ్మాని కెదురుగ్గా కొంచెం పడమటి వాలుగా గోడకి గాంధీ మహాత్ముని పటం తగిలించి, దానికి ఒక ప్రక్క టంగుటూరు ప్రకాశంగారి పటం, రెండో ప్రక్క పట్టాభిసీతారామయ్యగారి పటం కొట్టింది రమణి. ఆ ప్రక్కనే తగిలించింది యానాది సంఘూ ధ్యక్షుడు రాఘువయ్యగారిపటం. ఇంతకు మినహా ఆమెతో కూడా తెచ్చిన సామానేమిా లేదు. ఇంతా చేస్తే, ఒక్క మహాత్ముని పటానికి తప్ప మిగిలిన పటాలకు వొట్టి చట్టాలే గాని, అద్దాలు లేనేలేవు. వేయించుకొందామంటే వాళ్ళకు శక్తి లేకపోయింది; అసలు అద్దంపెంకు కరువూా అయి పోయింది.

ఇంట్లో ఉండేది ఇద్దరు మనుష్యులు. ఉదయ మోా అర్ధశేరూ, రాత్రికో అర్ధశేరూ బియ్యం నూకలు ఉడకవేసు కొంటే ఎక్కుతిక్కులు. అన్నం వండుకొనేందుకు ఒక కుండా,

కూరకి ఒక అటికా, పులుసు కాచుకోను ఒక ముంతా మాత్రం తెప్పించింది రమణి. ఇత్తడిపాత్రలు తెప్పించి యిస్తానని లక్ష్మమ్మ తొందరపెట్టిందిగాని వాటితో వంట చేయడం తన కలవాటు లేదని వద్దని చెప్పింది. ఆఖరుకి మంచి నీళ్లు త్రాగడానికి రెండు కంచుగ్లాసులయినా తీసుకోంటేనే గాని వీల్లేదని, రమణి వద్దంటున్నా రెండు గ్లాసులూ, ఒక యిత్తడిచెంబూ కొని పంపించింది లక్ష్మమ్మ. లోపల మంచినీళ్ళ కోబుంగా, ఒక కడవాను, బయట స్నానాల కొక బానా, నోరు వెడల్పు తొట్టీని. దానితో రమణీ సుబ్బులుల సంసారం కొల్లబోతున్నది. "ఇంకేమీ వద్దు. మా విషయమై మీరు శ్రమ పడకం డత్తా" అని రమణి లక్ష్మమ్మని గడ్డం పుచ్చుకొని బ్రతిమలాడింది.

వ్యవహారం పనిమీద రెడ్డి చెన్నపట్నం వెళ్లితే మట్టుకు వ్యవసాయపు జవాబ్దారీ సుబ్బులుకు తప్పుతుందా? ఆమాటకి వస్తే రామిరెడ్డి ఊళ్లో లేనపుడే సుబ్బులుకు జవాబ్దారీ ఇబ్బడయిపోతుంది. పుష్యమాసంలో పెద్దపండగ వెళ్లిపోయిన వెంటనే కోత లందుకోంటేనేగాని చేలన్నీ నిండు పంటమీద ఉన్నవి పాడయిపోతవి. కోతలనాటి కయినా రెడ్డి వస్తాడో రాడో! ఆయన లేకుండానే తాను స్వతంత్రించి రమణిని పెళ్లి చేసుకొని కాపురానికి తీసుకొని వచ్చినందుకే సుబ్బులుకు గుండెలు పీచుపీచుమంటున్నవి. కొడుకు నడిగే యిల్లు కట్టించి యిచ్చానని లక్ష్మమ్మ ధైర్యం

చెప్పుతున్నదిగాని తాను ఆయింట్లో ప్రవేశించే నాటికయినా రెడ్డి వచ్చివుంటే ఎంత బాగుండేది అని వాడి కదే ఆలాపన. అయినా లక్ష్మమ్మ కష్టసుఖాలు తెలిసిన పెద్దవరస మనిషి గాని చిన్నపిల్ల కాదుగదా? ఇంటిపెత్తనం తనమీద ఉన్నప్పటికీ, ఈ విషయంలో లక్ష్మమ్మమాట కాదనడానికి రెడ్డికి నో రెట్లా వస్తుందీ? మరేమీ భయంలేదులే అని గుండె నిబ్బరం చేసుకొన్నాడు సుబ్బులు. ఇంతలోనే, తాను పట్నంనుండి యింకా పదిహేను రోజులవరకూ రావీలు లేదనీ, సుబ్బులునే కూలీలను మాట్లాడి కోతలు పట్టించవలసిన దనీ రామిరెడ్డి జాబు వ్రాయనే వ్రాశాడు. ఇంక నేంభయం!

పెద్దపండుగ వెళ్లి, కనుమూ, ముక్కనుమూ గడచిన మరునాడే సుబ్బులు కోత లారంభించి, మామూలు ప్రకారం ఏయే చేలలో వేయవలసిన కుప్పలు ఆయా చేలలో వేయించి, పది పదిహేనురోజులకే సాపు సీదా పంట అంతా ఒబ్బిడిగా అమర్చి పెట్టేశాడు. తాను పగలూ రాత్రీకూడా కుప్పలూ, కయ్యలూ అజమాయిషీ చేసుకొనివస్తున్నాడు. కోతలు కోయడంతోటే కయ్యల్లో తడి ఆరకుండా కొన్నిట్లో ఉలవా, కొన్నిట్లో జనుమూ, మరి కొన్నిట్లో పిల్లి పెసరా - పశువుల మేతకు కొయ్యకాలుమీదనే విత్తనాలు చల్లించివేశాడు. అక్కడక్కడ చవిటికయ్యలు కొన్ని ఏర్పడి శాస్త్ర సత్తువ పెట్టినగాని పనికిరావని కనిపించే కయ్యల్లో సత్తువకోసరం నీలివిత్తనాలూ, వెంపలాకూ చల్లించి, మొక్క మొలిచే

వరకూ ఒకటి రెండు తళ్లు నీళ్లుకూడా పెట్టించి కట్టుదిట్టం చేశాడు. సుబ్బులు కీనాడు కొత్తగా నేర్పవలసిన విద్య గనకనా! కంట్లో వత్తివేసుకొని ఖామందుకమతం కనిపెట్టుకు రావడం వాడికి వెన్నతో బెట్టిన విద్య.

రమణి కాపురానికి వచ్చి నెలరోజు లయినది. కొత్త కాపురం. ఎంత కాలంగానో తపస్సు చేసి చేసుకొన్న పెనిమిటి సుబ్బులన్న మాటేగాని, రెడ్డిగారిపల్లెలో కాలు పెట్టినదిలగాయతు చూస్తుందిగదా, తన మామకు తీరికే కనిపించదు. వేకువన కోడికూతతో లేచి వెళ్లిన వెళ్ళడం, పొలంనుండి రెండు బారల పొద్దెక్కే వరకూ చద్దన్నానికే రాడు, చద్ది నీళ్లు త్రాగి మళ్లా వెళ్లితే పైటన్నానికి ఒకరోజు ప్రాప్తి ఉంటే ఉంటుంది. ఇంకోరోజు ఉండనే ఉండదు. అందులో వరికోతలుకూడా వచ్చిపడ్డాయో ఏమో, చిక్కంగా చీకటిపడి గూటిలోని పక్షులు కూర్కుపెట్టినగాని ఇంటికి చేరలేక పోతున్నాడు సుబ్బులు. పగలంతా ఎండా, గాలీ అతగాడి పాలయిపోతున్నవి. ఇంటికి చేరి ఉడుకు నీళ్లు పోసుకొని నులకకుక్కిమీద నడుము వాలిస్తే మళ్లా కోడికూతతోనే మెలకువ అతనికి. తన తండ్రిగారింటికాడి వాళ్లుకూడా వొళ్లు అమ్ముకొని బ్రదికేవాళ్లయినా, ఈ విధంగా నెత్తురూ మాంసం హరించి పోయేటట్టు కష్టపడగా తాను చూచిన గుర్తు లేదు రమణికి.

"ఏమి టిది మామా ఈపని? వేళకు కూడా నీళ్లా అమరకపోతే వొళ్లు చెడిపోదూ?" అని తను అంటే— 'ఎద్దులకు గాలికుంటు తగిలినందువల్ల వైద్యుడికోసరం పొరుగూరు వెళ్లివచ్చా'ననో, 'రెడ్డిగారింట్లో పొయ్యిలోకి కట్టెలు లేకుంటే తోపులో తాటిమట్టలు కోయించి యింటికి తోలిస్తున్నా'ననో, లేక 'రెండెద్దులబండికి ఇనపపట్టాలు వొదులయి తొలగిపోతే కమ్మరికొలిమికాడ కాపించివస్తున్నా' ననో:— ఒకటేమిటి, ఎప్పటి కప్పుడే ఏదో సాకు చూపించి ఆమె నూరటపెట్టుతున్నాడు సుబ్బులు.

పెనిమిటి కష్టపడుతుండగా చూడలేకపోతున్నది ఆ పసియిల్లాలు. తానుకూడా పెనిమిటితోపాటు, పోయి సమానంగా కాయకష్టంచేసి అతనితో భాగం పంచుకొంటే బాగుండును. ఇంటిపట్టున తాను రాణివాసం చేయడం, తన భర్త చెమట ఊడ్చి కష్టంచేయడమూనా? రమణి పెనిమిటితో కూడా వేకువనే లేస్తుంది. మెడలోని పుస్తె కళ్ల కద్దుకొంటుంది. గాంధీగారి పటం దగ్గరకు పోయి మోకరించి నమస్కరిస్తుంది. ముఖం కడుక్కొని పాచీ పని చేసుకొంటుంది. సుబ్బులుకి చద్దన్నం పెట్టి, తా నింత తిని, అతను వెళ్లిన తర్వాత వాకిలి బిగించి ఒక సారి రెడ్డిగారింటికి వెళ్లి అక్కడ చెంబు ఇక్కడా, ఇక్కడ బిందె అక్కడా పెట్టి పని కల్పించుకొంటుంది. రెడ్డిగారి పిల్లలకు తల దువ్వి జడలేసి స్నానంచేయిస్తుంది. రెడ్డిగారి భార్యకు బావిలో

నీళ్లు తోడిచ్చి, ఆమెస్నానం అయ్యేవరకూ అక్కడనే ఉంటుంది. లక్ష్మమ్మదగ్గరకు పోయి కూరా నారా తరిగి యిచ్చి ఏవేవో ముచ్చటలు చెప్పుతుంది. పొద్దు నెత్తిమీది కెక్కేసరికి ఇంటికి వచ్చి వంటచేసి పెనిమిటి వచ్చేవరకూ ఏ పుస్తకమో, ఏరాట్నమో పెట్టుకొని కూర్చుంటుంది. చీకటి పడగానే ప్రమిదలో వేపచమురు దీపం వెలిగించి గాంధీగారిదగ్గర పెట్టి ఏవో వెర్రిమొర్రిపాటలు పాడుకొంటుంది. పెనిమిటి రాంగానే అతగాడికి వేడినీళ్లతో స్నానం చేయించి అన్నం పెట్టుతుంది. ఇదీ ఆమెదినచర్య.

7

రామిరెడ్డి పట్నం వెళ్లి నెల్లాళ్లు దాటింది. సుబ్బులు పెళ్లి వారంరోజు లుండనగా వెళ్లిన వెళ్లడం. ఇదిగో పది హేను రోజుల్లో వస్తానని వ్రాసిన రెడ్డి కోతలయి కుప్పలు పడ్డా తిరిగి రాలేదు. కొబ్బరి తోటలో తన కొత్తకాపరం ఆ రెడ్డి చూచి ఆనందించాలని ఎంత మనస్సుపడుతున్నాడో సుబ్బులు – అంత కంతా రామిరెడ్డిరాక ఎడమే అయిపోతోంది. ఎడమయిన కొద్దీ సుబ్బులు కామెడబాటు దుస్సహమైపోతోంది. ఇంటిదగ్గర భార్యా పిల్లలూ రెడ్డికోసరం కలవరించిపోతున్నారు. ఏమిటో ఆరోజు రెడ్డిమీద అతగాడికి మరులుపోయి మనస్సు ఉండబట్టలేక లక్ష్మమ్మ కాడికి పరుగెత్తి–

"అమ్మా! అయ్య యిన్నాళ్ళుగా రాలేదు. పట్నంలో ఏమి చేస్తున్నట్టు?" అని అడిగాడు సుబ్బులు.

"ఈ వూరి రామలింగేశ్వరస్వామికి ఆ కమ్మవారి పాలెంలో ఏభయ్యెకరాల మాగాణీ మాన్యం ఉన్నది. దానిని పండించి, మావూరి దేవుడికి ఖర్చు పెట్టుతాం గాని నీ కివ్వడానికి లేదని పేచీ పెట్టారట ఆవూరు కమ్మవారు. వీడు మన వూరి దేవుడికి ధర్మకర్త కాబట్టి ఆ భూముల స్వాధీనానికి వ్యాజ్యంవేసి కోర్టు కెక్కి ప్లీడర్లతో మాట్లాడి వస్తానని వెళ్లాడు"

"మన వూరు దేవళానికి కమ్మవారిపాలెంలో భూము లెట్లా వచ్చినవి?"

"ఆ వూళ్లో కమ్మ చలమానాయుడు, పిల్లకాయలు లేక చనిపోతూ తాను శివభక్తుడయినందువల్ల, తన ఆస్తిలో యాభై ఎకరాలు ఈ దేవుడికి వ్రాసి యిచ్చి చచ్చిపోయాడట"

"అట్లానా?"

"అది లగాయతూ దేవుడు మన వూళ్లో ఉండినా ధర్మకర్తలు ఆ కమ్మనాయుళ్లే ఉండి, ఈ దేవుడికి పూజలూ పురస్కారాలూ, ఉత్సవాలూ, వాళ్లే చేసుకొంటూవచ్చారు. నీటిమడవల తకరారుపడి ఏటిలో తలకాయలు పగలగొట్టు కొన్నప్పటినుండీ ఆ కమ్మవారు పేచీ పెట్టుకొని భూముల మీద వచ్చే ఆదాయం వాళ్ళవూరు రామస్వామి దేవళం క్రిందా, మాల మాదిగల చదువులక్రిందా, యానాది సంఘాలకిందా ఖర్చు పెట్టుతున్నారట."

"నే నెరుగను సుమా"

"మనవాడు ఈ మధ్య పట్నంలో గొప్ప వాళ్లనీ, అధికార్లనీ, కలెక్టర్లనీ పట్టుకొని తాను ధర్మకర్తగా ఉండేటట్టు ఉత్తరువులు తెచ్చుకొని భూమిస్వాధీనానికి కోర్టులో దావా పడేశాడు. కాని ఆ కమ్మవారు స్వాధీనం పడనిస్తారా! ఏదో ఆన్సరు పెట్టి హైకోర్టుదాకా తీసుకొనిపోయారట వ్యవహారం."

"అబ్బా!"

"అసలు చలమానాయుడు వ్రాసియిచ్చిన వీలునామా చెల్లదని వాళ్ళ వాదమట."

"బాగానే ఉంది!"

"'వద్దురా నాయనా! ఆ దేవుడిమాన్యాలూ, బ్రాహ్మణ మాన్యాలూ మనకు వద్దు. మనకున్నది తింటే చాలు. మీనాయన పరాయిసొమ్ము పాపిష్టి సొమ్ముగా చూచి పరువుగా బ్రదికి భళా అనిపించుకొన్నాడు. ఈ కుమ్మ సొవు నెత్తికి తెచ్చి పెట్టుకోవ'ద్దని శతవిధాల చెప్పాను. విన్నాడు కాదు" అని అంటూ లక్ష్మమ్మ లోపలికి వెళ్లిపోయింది.

సుబ్బులు కీ దేవరహస్యాలు తెలియవు. కాకుంటే ఈ వూరి రెడ్డిగార్లకీ, ఆ వూరి కమ్మవారికీ బొత్తిగా సరిపడదనిమాత్రం ఎరిగున్నాడు. ఎరిగున్నా ఏ విషయంలో పట్టినా కమ్మవారికంటె తన రెడ్డిచెయ్యే పై చెయ్యిలా

కనిపించేది సుబ్బులుకు. తన రెడ్డి అప్పూరికి మునసబు. తహ శీల్దార్లు, కలెక్టర్లు, పోలీసు అధికార్లు – గొప్ప గొప్పవాండ్లు గుర్రబ్బండ్లూ, మోటారుకార్లూ వేసుకొని రెడ్డిగారింటికి రావడం, ఈయనతో చెయ్యాచెయ్యా కలుపుకొని మాట్లాడడం, ఏవో నల్లనీ, ఎర్రనీ నీళ్లు గ్లాసుల్లో పోసుకొని తాగడం —తన రెడ్డి జిల్లా అధికారి ఉన్నట్టుంటాడు. ఈ మధ్య నాలుగు నెలల క్రిందట తన రెడ్డికేదో "సాహెబు" అని సర్కారు వారు కొత్తగా పేరు కూడా పెట్టారని రెడ్డిగారి పల్లెలో ఎంతో మంది గొప్ప వాళ్లు వచ్చి రెడ్డిగారిని ఎత్తయిన కుర్చీలో కూర్చోబెట్టి, మెడలో పూలదండలు వేసి పూజించి వెళ్లారు కూడాను. సర్కారువారుకూడా తనరెడ్డికి లొంగసానయినట్లే కనిపించేది సుబ్బులుకు. చెన్నపట్నం దావాలో రెడ్డిగారే గెలిచితీరుతా రనుకొని, ఏమేమిటో ఆలోచించుకొంటూ ఇంటికి వచ్చాడు సుబ్బులు.

ఆ రాత్రికే పట్నంనుంచి గ్రామానికి తిరిగివచ్చాడు రామిరెడ్డి. గ్రామానికి వచ్చిన తర్వాత కూడా ఏవో తొందరపనులలో రెడ్డి వారం పది రోజులదాకా ఇంటికాడ స్తిమితంగా ఉండడమే లేదు. ఒకరోజు మధ్యాహ్నం నాలుగు గంటలప్పుడు కాఫీ తీసుకొందామని రెడ్డి దక్షిణపు వాకిట్లోకి వచ్చేసరికి వసారాలో కూర్చుని ఒక పడుచుపిల్ల తన భార్యకు తల దువ్వి జడ అల్లుతోంది. ఆ పిల్లని చూచి, "ఎవరే ఈ మనిషి?" అని భార్య నడిగాడు.

కూర్చున్న మనిషి సిగ్గుపడి లేచి పక్క ధాన్యపు పురిచాటుకు తప్పుకుంది.

తన భార్య సమాధానం చెప్పేలోపలనే "నువ్వు చూడనేలేదటరా అబ్బాయీ! సుబ్బులు పెళ్లాం" అని కాఫీ కొడుకు చేతి కిచ్చి "రమణీ! ఇట్లా రా అమ్మా" అని ఆమె చెయ్యి పట్టుకొని తీసుకొనివచ్చి "రమణి అంటే రమణి కాదురా, మణిపూస. యానాదివాళ్లలో తప్పబుట్టింది. సుబ్బులు అదృష్టం కొద్దీ దొరికిం"దని రామిరెడ్డికి ఎదురుగా నిలబెట్టింది లక్ష్మమ్మ.

కాఫీ గుటకలు మింగుతూనే ఆపిల్ల నట్లా పదిసార్లు క్రిందినుంచి పైదాకా మొఖమంతా కళ్లు చేసుకొని చూచాడు రామిరెడ్డి.

ఎడంగా నిలబడే "నమస్కారమండీ బాబుగారూ" అన్నది రమణి.

రామిరెడ్డి పలకలేదు.

"అవ్వూళ్లో యానాది సంఘాలవాళ్లు పెట్టించిన బడిలో చదువుకొన్న దట. చదువు రానివాడయినా, మేనత్త కొడుకని సుబ్బుల్ని చేసుకొన్నది. ఈ కాలంలో చదువు కొన్న ఏ ఆడది చదువురానివాణ్ని చేసుకొంటుంది చెప్పూ? దాని బుద్ధి బంగారు బుద్ధి" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

రామిరెడ్డి ఇంకా గుటకలు మింగుతూనే నిలబడ్డాడు.

"అబ్బాయీ! వాడిపెళ్లికి నీవు లేవని సుబ్బులు ఎంత ఇదయి పోయాడనుకొన్నావు! రెడ్డిగారు రెడ్డిగారు అని కలవరించిపోయాడంటే నమ్ము" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

"అట్లాగా!" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

"కొత్తబట్టలు కట్టబెట్టి పసుపు రాచి నేనే పెండ్లి కొడుకుని చేశాను. బంగారు సవరొక టిచ్చి పంపాను. ఎన్ని ఇస్తేమట్టుకు సుబ్బులుఃరుణం మనం తీర్చుకోగలమా నాయనా?" అని ఏమిటో పాఠం చదువుతోంది లక్ష్మమ్మ.

రామిరెడ్డి రమణి ముఖంలోనికీ, ఆమె తొడుక్కొన్న పొట్టిచేతుల జాకెట్టులోనికీ ఏదో వెర్రిచూపులు చూస్తూనే ఉన్నాడు. కప్పులో మరింత కాఫీ పోయించుకొని "సుబ్బులుకు మన కొబ్బరితోటలోనేగదూ నీవు యిల్లు కట్టించి యిచ్చింది? మంచిపని చేశావు" అని తల్లిని మెచ్చుకొంటూ, వాకిట్లోకి పోయి చుట్ట నోట్లోపెట్టి అగ్గిపుల్ల ముట్టించాడు రెడ్డి.

"అత్తయ్యగారూ! ఆయన్ని చూస్తే నాకు కాళ్ళల్లో దడ పుట్టిందండి" అని లక్ష్మమ్మతో అని, రామిరెడ్డిభార్య వెనక్కి పోయి, కొరవబడ్డ జడ అల్లుతూ కూర్చుంది రమణి.

పొద్దు గ్రుంకినవెంటనే సుబ్బులుని ఒకసారి పిలిపించి, రమణిని పెళ్లిచేసుకొని తీసుకొనివచ్చినందుకు వాడికి అభినందనాలు చెప్పి సాగనంపాడు రెడ్డి.

రమణి తన దృష్టిలో పడిన వేళావిశేషం! రమణి శరీరంమీద అలంకారాలేమీ లేనేలేవు. బిళ్ళారిగాజులు ఈ చెయ్యికో జతా, ఆ చెయ్యికో జతాను. ఎడమచేతి అనామికకుమాత్ర మొక వెండిఉంగరం ఉన్నది. మెడలో పసుపురాచిన తాడూ, తాడుకు మంగళసూత్రమూను. కంఠానికి కొంచెం గుత్తంగా ఒక నల్లపూసల దండా, దండలో ఒక బంగారు మిరియంపూసాను. ముక్కూ, చెవులూ బోసివే. కాళ్ళకిమాత్రం వెండిగొలుసుల జత ఒకటి ఉన్నది. ఖద్దరుచీర కట్టుకొని, నీలి అంచు ఖద్దరు రవికె తొడుక్కున్నది. ఎటువచ్చీ ఆమె సిరిఅంతా కళ్ళల్లోనూ, చుట్టుకొంటే తలని తన్నే నల్లని జడచుట్టలోనూ నిలిచిపోయింది.

ఆమె రూపాన్నీ, సౌందర్యాన్నీ నేత్రాలనీ మరచి పోలేకపోతున్నాడు రామిరెడ్డి. వీథివాకిట్లో చుట్ట కాలుస్తూ ఏకాంతంలో అట్లనే నిలబడిపోయాడు. మనస్సులో ఏదో చెప్పరాని బాధ, ఉద్రేకం, ఆవేదనాను. చెయ్యిపెట్టి కలచిన ట్లున్నది మనస్సులో. చుట్ట చేతికి తీసుకొని, తెల్లటికొడి దులుపుతూ – పరధ్యానమో ఏమో – కొడి రాలిపోయిన పిదపకూడా చిటికెనవేలు నిప్పుమీద అట్లనే ఆడిస్తున్నాడు. ఘాటయిన చుట్టేమో, కింద పాదాలూ, చేతులూ, పైన తలా వేడెక్కి రక్తం బిర్రుగా ప్రసరిస్తోంది. చిటికెనవేలికి నిప్పు చుర్రుమనేసరికి అతని శరీరం జ్వరం తగిలినట్టయి పోయింది. దీర్ఘనిశ్వాసాలతో ముక్కుపుటాలు పెరిగి నోటి

లోకి పీల్చిన పొగ ముక్కురంధ్రాలగుండా తెరలు తెరలుగా బయటికి కమ్ముకొంటోంది. దొడ్లోకి వెళ్లి ఇంకోసారి రమణిని చూడాలనిపించింది. చుట్ట పారేసి "మంచినీళ్లు కాసినియ్యి అమ్మా" అంటూ మళ్లా దొడ్లోకి వెళ్లాడు. కాని అక్కడ రమణీ లేదు; తన భార్యా లేదు.

8

ఫాల్గుణం వెళ్లి ఉగాది అంనుకొన్నది. ఈ యేడు కుప్పలన్నీ తొందరగా నూర్పించాలనీ, ధాన్యం కొట్లో చేర్పించాలనీ రెడ్డికి తొందరపుట్టింది. ఏమో – కాలం చూడవస్తే బాగుండడంలేదు. యుద్ధంవచ్చి బర్మానుండి బియ్యం సరఫరా కాక సర్కారువారు లేనిపోని కంట్రోళ్లు పెట్టి రైతుల కంఠానికి గండకత్తెర తీసుకొనివచ్చారు. బెంగాలుదేశంలో బ్రహ్మాండమైన కరవు వచ్చి జనం తండాలు తండాలుగా చచ్చిపోతున్నారట. ఈ సంవత్సరం పైర్లన్నీ అసలు పొలం మీద ఉండంగనే దేశరక్షణచట్టంక్రింద జప్తీచేసి సర్కారు వారు స్వాధీనపరచుకొంటారని ఆ మధ్య అనేకమయిన పుకార్లు బయలుదేరినవి. కోత లెట్లనో అయిపోయి కుప్పలు పడ్డవి. సర్కారువారు కుప్పలమీద స్వాధీనం పెట్టుకొన్నా పెట్టుకోవచ్చు. తన కెంత పలుకుబడిగల అధికారా లున్నా, చట్టం బయల్దేరి బిగుసుకొన్న తర్వాత తాను రావుసాహే

బును అంటే విడిచిపెట్టుతారా? అయినా చెయ్యి కాలేదాకా పట్టుకొని కూర్చోడం దేనికి? ఎందుకయినా మంచిది పొలం మీద ఉన్న పదికుప్పలూ తొందరగా నూర్పించి గింజలు కొట్లో చేర్చుకొంటే పడవలమీద దొంగతనంగా దాటేసే ఏ కోస్తా వర్తకులకయినా బ్లాకుమార్కెట్టులో బేరం తెగ్గొట్టుకొంటే, కొన్ని కాకపోతే కొన్ని పుట్లయినా సర్కారుకు దక్కకుండా దాటించుకోవచ్చు అని సుబ్బుల్ని పిలిపించి "మంచిరోజు చూచి ముందు బాడవచేలో పెద్దకుప్ప పడదొక్కించరా" అని చెప్పాడు రామిరెడ్డి.

రామిరెడ్డి ఆజ్ఞ సుగ్రీవాజ్ఞ సుబ్బులికి. ఆ మరునాడే-తెల్లవారితే బేస్తవారమనగా, బుధవారం రాత్రికే కుప్ప పడగొట్టించాడు సుబ్బులు. అది సామాన్యపు కుప్ప గాదు - అరవై దెబ్బయి పుట్లు అయ్యే అలవిమాలిన కుప్ప. తాటిచెట్టు ప్రమాణాన ఉన్నది. ఒకటోరకమైన జెట్టీవంటి మనుష్యులను నలభయిమంది మాలవాళ్లని కూలికి ఏర్పాటు చేసి ఇరవై ఇరవైవంతున వాళ్ళను రెండుఉద్దీలుగా ముడదలు పెట్టించి తూర్పుతట్టు ఒక ఉద్దీ, పడమటితట్టు ఒక ఉద్దీ కుప్ప ఎక్కించి వినాయకుడి కట్ట తాను దగ్గరనే ఉండి పడదోయించాడు సుబ్బులు. వంకాలు చేతిలో తీసుకొని ఆ రెండు ఉద్దీల వాండ్లూ కిలారించుకొంటూ కుప్ప ఎక్కేసరికి అంత లావు కుప్పా జవజవలాడి సన్నగిలిపోయింది. కుప్ప పైకెక్కి తట్లు మారేవాండ్లు మారుతుంటే, క్రింద పాలిబద్దలు చేతబట్టుకొని

నూరు పెద్దపసరాలను కుప్ప చుట్టూ తిప్పి తొక్కించేవాళ్ళు తొక్కించి, తొక్కిన గడ్డిని కలిమెట్టు కట్టేవాండ్లు కట్టుతున్నారు. అయిపాయె—రాత్రి రెండుజాములకు పడవేసిన కుప్ప తెల్లంగా తూర్పురేఖ లారేసరికే పూర్తిగా లోబడిపోయి గింజ దులిపి తొండివెంటిమీద కడిమి కట్టడంకూడా పూర్తి అయిపోయింది. ఇంక గడ్డి విదిలించి వామి వేయడమే తరువాయి. పొద్దు పడమటికి వాలేసరికి వామి పూర్తిగా వేసేసి, కళ్ళం జారడం, చేగుడు వేయడంకూడా అయిపోయింది. ఆనాడు వడ్లు పోగుచేసి అడ్డబోతులు వేసేసరికి చీకటిపడినందున ఆ రాత్రికే ఇంకోజట్టు కూలీలను పిలిపించి వెంటనే తూర్పారబట్టాలని అనుకొన్నారుగాని చీకటిపడే వరకు పడమట కొద్దిగా మబ్బులేచి పైరుగాలి మట్టగించేసరికి ఆ పని నిలుపుదల చేసుకొని అడ్డబోతులమీదనే ముద్రపిండి పెట్టి పలక అద్ది గుర్తులు పెట్టించి చినుకుపడినా నీరు దిగకుండా గడ్డి కప్పించాడు సుబ్బులు.

ఆ రోజంతా సుబ్బులు పొలంపనిమీదనే నిలిచిపోయాడని రామిరెడ్డికి తెలుసు. అంతలావు కుప్ప పడదోసి తొక్కిస్తున్నప్పటికీ తానొకసారి పొలంచాయ పోయి చూచి రావాలన్న ఆలోచన అతగాడికి తట్టనేలేదు. కనుచీకటి పడ్డతర్వాత ఒకసారి సుబ్బులింటికి పోయి ఏకాంతంలో రమణితో ముచ్చటించి రావాలనిమాత్రం ఆలోచన పుట్టింది. పోవాలనుకొంటే తన కభ్యంతర మేమున్నది! ఆ యిల్లు

దూరమూ భారమూ? తన మండువాలోగిలికి ఉత్తరం ధాన్యపు కొట్లూ, దాని వెనక పశువులసాలా, దాని కానుకొని కొబ్బరితోటా, తోటలో ఈశాన్యంమూలను సుబ్బులు యిల్లూను. ధాన్యపుకొట్లూ, పశువులకొట్టం, కొబ్బరితోటా తణిఖీచేసుకొంటూ వెళ్ళినట్టు ఒక్కడూ చేత కఱ్ఱ పట్టుకొని సుబ్బులింటికి వెళ్లాడు. ఇంటిముందు పందిరిలో నులకమంచం వేసి యింటితలుపు గొళ్లెం బిగించి, యిల్లంతా నిశ్శబ్దంగా ఉన్నది. రమణి ఎక్కడకు పోయిందా అని ఆలోచనలో పడుతుండ గనే ఇంటి వెనక తడికలచాటున నీళ్ళశబ్దం వినవచ్చి రెడ్డి పడమటితట్టు తడకచాటుకు పోయి నిలబడి సందులోకి తొంగి చూచాడు. రమణి సున్నిపిండి తీసి కళ్లుమూసుకొని ముఖం రుద్దుకొంటోంది. రెడ్డి ఆదృశ్యం చూడనూలేకపోయాడు; ఆ స్థలం విడిచి బయటపడనూలేకపోయాడు. పొలం నుండి సుబ్బులు ఇంటికి వచ్చేవేళేమో అనిపించి, ఇది సమయం కాదని వెనక్కు తిరిగివెళ్లాడు.

రెడ్డి వైదొలగిన పావుగంటకే సుబ్బులు అసురుసు రయి యింటికి ఘటం చేరవేసి నెత్తిమీది గుడ్డ తలక్రింద పెట్టుకొని నులకమంచంమీద వెల్లకిలా పండుకొన్నాడు. పున్నమి ముందు దశమో ఏమో అప్పటికే చిక్కని వెన్నెల నల్లని కొబ్బరాకులమీదుగా జఱ్ఱున జారిపోతోంది. గాలికి కదిలే కొబ్బరాకులు వెన్నెట్లో వెండిబెత్తాలవలె తళతళ మంటున్నవి. ఆ చంద్రుని ధాటికి తాళలేక సన్నటిచుక్కలు

దూరంగా లేచిపోయి కొబ్బరాకుల సందుల్లో రెప్పలార్చు కొంటున్నవి. కొబ్బరిమట్టల సందున గూడు కట్టుకొన్న రెండు తెల్లకొంగలు వెన్నముద్దలవలె కూర్చొని సుబ్బులు దృష్టికి విందుగొలుపుతున్నవి. రెడ్డిగారి పశువులసాలలోని ఆవుదూడ అంబా అని పాలకోసరం అలమటించిపోతుంటే, చూడలేని గోమాత పొదుగులో పాలు చేపి మెడపలుపు లాక్కొంటూ మేత మేయడం మరచి పోతోంది. ఒక సన్నని పిల్లగాలి తెర సుబ్బులు చెవిలో ఏవో రహస్యాలు చెప్పి పైకి తేలిపోయింది.

మంచందగ్గరగా వచ్చి తన ప్రియుణ్ని చూచుకొని జాలిపడి ప్రక్కన కూర్చొని, అతని చెక్కిలిమీద చెయ్యి వేసి నెన్నుదురు నిమిరి...

"ఉడుకు నీళ్లున్నాయి. లేచి తానమాడు, బడలిక తీరుతుంది" అన్నది రమణి.

కన్నులు విప్పి చూచాడు సుబ్బులు.

"వయస్సులో నీకు తెలియడంలేదు గాని ఈ విధంగా వొళ్లు విరుచుకొని పనిచేస్తే ఎంతకాలం తట్టుకొంటుంది ఈ శరీరం! వేళ కిన్ని మెతుకులు తినడానికి కూడా నోచుకో లేదే! లే; లేచి తానంచెయ్యి" అంటూ సుబ్బులు మొఖంమీద చెక్కిలి పెట్టి, ఒక కన్నీటిబొట్టు అతగాడి కపోలం మీద విడిచింది రమణి.

"అన్నం తిని పెందలాడే పొలం పోవాలి మళ్లా. కళ్లంకాడ కాబ్దారీ ఎవ్వరూ లేరు. తొందరగా నీళ్లు పెట్టు: నీళ్లోసుకొంటా" నంటూ సుబ్బులు కూర్చున్న రమణి భుజాలమీద చేతులానించి ఆమెను దగ్గరగా తీసుకొన్నాడు.

లేచి స్నానంచేసి అన్నం తిని చెప్పులుతొడుక్కొని కఱ్ఱ చేత బట్టుకొని కళ్లందగ్గరకు వెళ్లిపోయాడు సుబ్బులు.

కొబ్బరిచెట్టుమీంది కొంగలు గూటిలోచేరి కూర్చు పెట్టినవి. ఆవుదూడ పాలుతాగి పడక వేసింది. దశమిచంద్రుడు కొబ్బరిచెట్ల చాటుకు తప్పకొన్నాడు.

బోర్లించిన గంపమీద ప్రమిద దీపం పెట్టుకొని ఈతాకు చాపమీద కూర్చుని రాఘవయ్యగారు బహుమతి చేసిన "మాలపల్లి" తీసి కళ్ల కద్దుకొని వెనుకటిరోజు తర వాయి చదువుకొంటోంది రమణి.

"అగ్గిపెట్టె ఉంటే ఇయ్యి" అని అడుగుతూ వాకిట్లో ఒకమనిషి నిలబడి చుట్టమొన కొరికి పళ్లసందున పెట్టి నాలుకతో తడుపుతూ చేత్లో తిప్పుతున్నాడు.

పిడుగుపడ్డ ట్టనిపించి అదిరిపడి లేచింది రమణి.

"అగ్గిపెట్టె యిస్తూ; చుట్ట కాల్చుకోవాలి" అని అగ్గిబిచ్చం అడిగాడు ఆ మనిషి.

"ఎవరండీ మీరూ ?" అని అడిగింది రమణి.

"మరచిపోయావ్వా అప్పుడే! నేను రామిరెడ్డిని" అన్నాడు ఆ మనిషి.

రమణిగుండెలు టపటప కొట్టుకొన్నవి. రెక్కలు టప టప కొట్టుకొంటూ గూటిలోనుండి బయటికి వచ్చి కొబ్బరి చెట్టుమీద వాలినవి కొంగలు.

ఆ రామిరెడ్డిని మంచంమీద కూర్చోండని గౌరవించాలో, చుట్ట ముట్టించుకోను అగ్గిపెట్టె యివ్వాలో ఇవ్వ కూడదో ఆమె కర్థం కాలేదు. కలగదొక్కుకొంటున్నది రమణి.

"ఇంట్లో అగ్గిపెట్టె లేదాయేమిటి పిల్లా? కొత్త కాపురం కాబోలులే" అన్నాడు రెడ్డి.

"పొయ్యిలో నిప్పు ఉన్నదేమో తీసుకొనివస్తానుండండి" అని వంట పొయ్యికాడికి పోయి చూచింది రమణి; కాని పొయ్యి శూన్యంగా ఉండిపోయింది. అగ్గిపెట్టె కనిపించలేదు.

వాకిట్లోకి వచ్చిన పెద్దమనిషి చుట్ట కాల్చుకోను నిప్పయినా లేదని చెప్పడానికి నోరు రాక, తను అగ్గిచూపి తేనే కాని వాకిట్లోనుండి కదలనని శపథం పట్టినట్టు కనిపించే రెడ్డిని కాదనలేక గంపమీద పెట్టిన వేపచమురు ప్రమిద దీపం తెచ్చి గడపలో నిలబడ్డ రెడ్డి కందిచ్చింది రమణి. రెండడుగులు ముందుకు వేసి, ప్రమిద తాను తీసుకోకుండ గనే చుట్ట ముట్టించడానికి మూతి దగ్గరగా పెట్టినట్టే పెట్టి ఉఫ్‌మని ఆమెచేతిలో దీపం ఆరిపేశాడు రెడ్డి. ప్రపంచం

అంధకారమైపోయి కళ్లు చీకట్లుకమ్మి గడగడ వణకుతూ చేతిలో ప్రమిద జారవిడిచి వెనక్కు తగ్గింది రమణి.

గడపలోపల ఎడమ కాలు పెట్టి "ఇంత భయ మెందుకు యానాది పిల్లా" అంటూ ఆమెచెయ్యి పట్టు కొన్నాడు రెడ్డి.

అన్నిటికంటెనూ బలవత్తమమయినది అవసరం. ఆమె కాగడీయలో ఏమేమి భావములు మనస్సులో ఉదయించి నవో, వాటి పరిణామమేమో ఆమెకే తెలియదు ఆస్థితిలో.

"మీవంటివారి కిది తగదు" అంటూ ఆయన గుండెలమీద తన కుడిచెయ్యి అదిమి, బలముతో వెనక్కు ఒక్కతోపు తోసింది రమణి. అంతలావు రెడ్డి రెండు ముక్కయిపోయి గడప అవతల ఆరడుగుల దూరంలో వెల్లకిలా పడిపోయాడు. తలుపుమూసి లోపల ఇనుపగడియ బిగించింది రమణి.

ఏనుగంటి రెడ్డి పీను గయిపోయాడు. కింద మట్టిలో పడ్డ మనిషిలేచి గుడ్డలు దులుపుకొన్నాడు. రెక్కలు టప టపమని కొట్టి చప్పట్లు చరిచి అతన్ని వెక్కిరిస్తూ ఆ చెట్టు మీది కొంగలు ఈ చెట్టుమీది కెగిరివచ్చినవి. తన స్థితి చూచి చంద్రుడు చేసిన అపహాస్యం కొబ్బరిచెట్ల సందుగా అతనిమీద పడి అతన్ని నులిమేస్తోంది. బిగించిన తలుపు తీయనేలేదు రమణి. ఇక తీస్తుందన్న ఆశకూడా కనిపించటం లేదు.రమణిని ఆక్షణంలోమసిచేయాలన్నంతక్రోధాగ్ని అతని

గ్రుడ్లలోనుంచి మిణుగురులు కక్కుతోంది. ఆ యానాది దాన్ని లోపలనే పెట్టి కొంపకు బయట నిప్పంటించాలని అతని కావేశం కలిగింది.

చొక్కా చేతులు పైకి లాక్కొని తువ్వాలుతో వీపు దులుపుకొని ఒక విచిత్రమయిన స్థితిలో ఇంటికి వెళ్ళిపోయాడు రామిరెడ్డి.

9

ఆరాత్రి రమణికి కాళరాత్రి అయిపోయింది. తలుపు తెరవడానికి భయపడి చీకటింటిలోనే ఉండిపోయింది. దీపం ముట్టించడానికి అగ్గిపెట్టె కనిపించలేదు. సుబ్బి ఎత్తుకొనిపోయాడో యేమో. చెయ్యిజారి ప్రమిద వాకిట్లోనే బ్రద్దలైపోయింది. కిరసనాయిలు రేషనింగులో సుబ్బులు సంసారం కరణంగారి జాబితాలో చేరనందున గ్రామంలోని ఇతర యానాది గుడిసెలతోబాటు సుబ్బులింటికి కూడా రేషనింగు కార్డు లేక బుడ్డిదీపం కూడా కరవే అయిపోయింది రమణికి. కమ్మవారిపాలెంలో తనతల్లి అవెన్యూ రోడ్లమీద ఏరి తెచ్చిన వేపవిత్తనాలు ఎండబెట్టి ఆడించుకొన్న చమురు తాను వస్తూ ఒకదు త్తెడు తెచ్చుకొని దానిలో ఏకులతో దూదివత్తి చేసిపెట్టుకొని కాలక్షేపం చేస్తోంది రమణి. లోపల దీపం వచ్చేవిధం ఆమెకు కనిపించలేదు.

ఎన్నడూ పిరికితనమంటూ ఎరుగని ఆమనిషి తన ఇంట్లో పేరుకొనిపోయిన గాఢాంధకారము భరించలేకపోతున్నది. లోపలినుండి ఎవరినన్నా పిలుద్దామన్నా తన యింటికి చుట్టుప్రక్కల దగ్గరలో ఇండ్లు లేవు. తన సుబ్బులుఖామందు రామిరెడ్డిదగ్గర ఇటువంటి చపలత్వం వున్నదని ఆమె యెరుగదు. తన నాథుడు ఇంటలేని సమయంలో ఆ రెడ్డి ఇంతపనికి పూనుకోడానికి కారణం తన బీదస్థితే కాదూ? యానాది కులంలో పుట్టడమే కాదూ తాను చేసుకొన్న మహాపరాధం? అదే తనతో సమాన ఛాయాగల మరొక రెడ్డిపడుచు అయి నట్టయితే ఆ రెడ్డి కీ దొమ్ములుంటాయా? ఘోరున పొర్లివచ్చే దుఃఖాన్ని ఆపుకోలేకపోయింది. ఈతాకు చాపమీాద పడిపోయి వెక్కి వెక్కి యేడ్చింది రమణి.

తనకు జరిగిన పరాభవం సుబ్బులు చెవిని పడితే ఏమవుతుందో? ఆమె ఆవేదన మరణవేదనయిపోయింది. తా నీ సంగతి సుబ్బులుతో చెప్పడమా చెప్పకపోవడమా? 'మామా' అని మరిగిపోయే మనసుతో వెర్రిగా ఆక్రోశించింది. ఒక్కగూటిలో నివసించే పక్షులకు ఎడబాటు ఉండదని నమ్మింది రమణి. ఆ సమయాన మామ తన కెంత దూరమైపోయినాడు? సప్తద్వీపములు దాటి పారిపోయినట్టనిపించింది. ఆ మామ బాడవచేలో రెడ్డిగారి సొత్తు కాపాడుతుంటే తన మామసొత్తు దోచుకోడానికి వచ్చాడు రెడ్డి. అబ్బా అని విలపించింది రమణి.

ఆమెరోదన మరణ్యరోదనమేనా ?

పడమటితట్టు కిటికీనుండి లోపలి కొక్కసారి తొంగి చూచాడు దశమిచంద్రుడు. రాత్రి ఎంత ప్రొద్దుపోయిందో, లోపల ప్రవేశించిన చంద్రకాంతి ఇంటిలోని అంధకారంతో పాటు రమణి మనోవేదననికూడా కొంత ఉపశమింప జేసింది. చంద్రబింబం పడమటికి ఏటవాలుగా దిగజారిన కొద్దీ కిటికీలోని వెన్నెల ఇంటిలో గోడమీది కెక్కి గాంధిమహాత్మునిమీది కెగ్రాకింది. ఆయన ముఖంలో దివ్యతేజస్సు వెలిగిపోతోంది. చీర చెరగుతో కళ్ళు తుడుచుకొని లేచి వెళ్ళి మహాత్ముని ఎదుట మోకరిల్లింది. ఆ మహాత్ముడు ఆమెవీపు నిమిరి, "అమ్మా! నీవు నా కన్న తల్లివి" అని లేవనెత్తి దగ్గరగా తీసుకొన్నాడు. "భారత జాతికి పట్టుకొన్నది దారిద్ర్యపిశాచం ఒక్కటే కాదమ్మా! దారిద్ర్యంకంటె భయంకరమైనది పిరికితనం అని తెలుసుకో. కమ్మవారిపల్లెలో చదువుకొనేరోజులలో రాఘవయ్యగారి దగ్గర నీవు నేర్చుకొన్న ధైర్యం ఈనా డేమయింది తల్లీ! ఆ ధైర్యం ఏటి అవతలనే అప్పచెప్పి ఈ గడ్డన పిరికి మందు తిన్నావా? నిర్భయం, నిర్భీతి – వీటిని మననం చేయి. సత్యాన్ని మరచిపోకు. అహింసను విడిచిపెట్టకు. నీవంటి వాళ్ళు పిరికితనంతో కంట నీరు పెట్టుకొని ఏడుస్తుంటే నీ యానాదిజాతికేకాదు, అసలు భారతజాతికే బ్రతుకేదీ? ఏడుపు వీరుల లక్షణం గాదు. చూడు! ఒకానొక రాక్షసుడు

వచ్చి నీ నఖశిఖ పర్యంతం కసాయివాడి కత్తితో చెండాడు తున్నా నీవు కంపించకూడదు తల్లీ! అప్పుడే నీకు స్వాతంత్ర్యం, స్వేచ్ఛా, గౌరవమూను...లే! లేచి నీవు ధైర్యం అవలంబించి నీ మామకు ధైర్యం చెప్పు'' అని ఆయన తనకు ఏమేమో చెప్పుతున్నట్టు అనిపించింది. చంద్రకళకు పడమటికొండ అడ్డుతగిలి తిరిగి తన యింట్లో అంధకారమే అలుముకొన్నది. నవనాళ్ళూ పట్టువదలి ఆమె క్రింద పడి పోయింది.

పడినతోనే ఎప్పుడు నిద్రపట్టిందో ఎంతసేపయిందో- తూర్పురేఖ లారి వాకిట సుబ్బులు వచ్చి 'రమణీ' అని తలుపు తట్టేవరకూ ఆమెకు మెలకువ రానేలేదు. అమృతోపమానమైన ఆ ప్రియునివాక్యం చెవిని బడంగనే లేచి, దూకి తలుపు తీసింది. ''ఇంకా నిద్రేనా'' అని సుబ్బు లేమో చెప్పబోతుండగనే, ''మామా! వచ్చావా! ఇట్లారా! అబ్బా!'' అని తలుపు మూసి, అతనిని ఆపాదమస్తకమూ, ప్రతిపరమాణువూ ఆరాధించి, తన ఆత్మ - తన సర్వస్వం అతనిలో ప్రతిష్ఠించింది. అతనిని కదల నివ్వదు. తాను కదలదు. అర్ధగంటకాలం ప్రియుని ఉపాసించినమీదట ఇరువురికీ శరీరాలు తేలిక అయినవెంటనే లేచి వాళ్లు బయటకు వచ్చారు.

చద్దినీళ్ళు త్రాగి పొలం వెళ్ళిపోయాడు సుబ్బులు. రోజూ ఒకసారి రెడ్డిగారి భార్యదగ్గరకు వెళ్ళివచ్చే అలవాటు.

ఆనాడు ఇల్లు కదలలేకపోయింది రమణి. ఆ రెడ్డిగారింట్లో అడుగుపెట్టడానికి రోతనిపించింది. పెందలకడనే వంటచేసి, పెనిమిటికి పైటన్నం కళ్ళం దగ్గరకు పంపించి, తానింత తిని తలుపు బిగించి దీర్ఘాలోచనలో పడింది రమణి.

ఇంతటితో తనని రెడ్డి వదిలిపెడ్తాడా? జరిగిన పరాభవం అతనిలోని పౌరుషాన్ని ఇనుమడింపజేస్తుందిగాని, పుట్టిన తాపాన్ని ఉపశమింపజేస్తుందా? తనతోబాటు సుబ్బులుకూడా ఆ రెడ్డి ఆగ్రహాగ్నికి ఆహుతి అయిపోతాడేమో అని రమణి కంపించిపోయింది.

ఆ రాత్రి జరిగిన విషయం తన మామకు తెలియదు. ఆయన చెవిని వేయకుండా దాచడం ఎట్లా? ఆ మామసందునా తనసందునా దాపరికా లుండవచ్చునా? ఆమె కా దినమంతా కలవరపాటే మనస్సులో.

మహాత్ముని ఆత్మచరిత్ర తీసి చదువుకొన్నది. దక్షిణాఫ్రికాలో మోటారులోనుండి దిగిపొమ్మని ఒక తెల్లదొర మహాత్ముని చావగొట్టుతున్నాడు. ఆయన లక్ష్యపెట్టడం లేదు. "మాలపల్లి" తీసి చదువుకొన్నది; తన కూతురుశీలం కాపాడడానికి శిరస్సుతీసి నేలమీద పెట్టుతానని రామదాసు జ్యోతికి అభయప్రదానం చేస్తున్నాడు.

రమణి లేచింది. రాట్నం త్రిప్పింది. ఏదో పాట పాడింది. వాకిలి చిమ్మింది. తల దువ్వుకొని స్నానంచేసింది.

మంచి గుడ్డలు కట్టింది. ముఖాన్న కుంకుమ బొట్టు పెట్టింది. మహాత్ముడికి దీపారాధన చేసి పూజ చేసింది. అదివరకు నాయకుల మెడలో కట్టిన వాడిలిపోయిన పాత పూల దండలు తీసేసింది. తాను వొడికిన నూలు చిలపలు నలుగు రికీ నాలుగు మెడలో కట్టింది. వా రందరికీ ముఖాన కుంకుమ పెట్టి, లేచి నిలబడి కన్నులు మూసి దణ్ణం పెట్టింది.

ప్రొద్దు గ్రుంకి ఇంటికి రాగానే సుబ్బులుకు ఉడుకునీళ్లు పోసి కుంకుడుకాయతో వొళ్లూ వీపూ రుద్ది స్నానం చేయించింది. అతని తలకి కొబ్బెర చమురు రాచి, తల దువ్వి ముడి కట్టింది. విస్తట్లో అన్నం వడ్డించి—

"ఈ పొద్దుకూడా తిరిగీ పొలం పోవలెనా" అని అడిగింది.

"ఆహా!" అన్నాడు సుబ్బులు.

"ఎప్పటి కయ్యేను ఈ కుప్పనూర్పిళ్లు?"

"కళ్లం పూర్తిగా జారి ధాన్యం యింటికి చేరేసరికి ఇంకా రెండు రోజులు పట్టుతుంది."

"మామా! నీవు ఈ వరసన పగలూ రాత్రీ పొలం లోనే కాపురం చేయి. నేను ఇంటికాడ ఒక్కర్తినీ అల్లాడి పోతుంటా" నన్నది రమణి.

"పనిపడ్డప్పుడు వొళ్లు దాచుకొంటే ఎట్లా? పెళ్లాన్ని కరుచుకొని ఇంటికాడ కూర్చుంటే కడుపులోకి బువ్వో!" అని ఎగతాళిగా మాట్లాడినాడు సుబ్బులు.

"ఇంటికాడ రాత్రిళ్లు నేను ఒక్కదాన్నీ ఉండలేక ఇదవుతున్నాను. రాత్రిపూటకూడా నీకు పొలంలో పని ఉంటే నేనూ వస్తాను పద, ఇద్దరం ఆడనే ముడుచుకొందాం" అన్నది రమణి.

"నేను వద్దన్నానా? కళ్లంకాడనే గడ్డి కప్పి గుడిసె పెట్టించా. వరి చెత్తమీద చాపేసి పండుకుంటే ఆ చల్ల గాలికి వొళ్లు తెలియదు" అన్నాడు సుబ్బులు.

ఇద్దరూ అన్నం తిని లేచి చెయ్యి కడుక్కొన్నారు. వక్కా, ఆకూ పెనిమిటి కిచ్చి, తానుకూడా ఇంత నోట్లో వేసుకొన్నది రమణి. పొద్దు పోయింది. ఊరు మాటు మణిగింది. తొందరగా వెళ్లి కళ్లంకాడి మనిషి నింటికి పంపి తేనేగాని వాడికి భోజనానికి పొద్దుపోతున్నదని సుబ్బులనే వరకు, రమణి, తలుపు బిగించి, పెనిమిటితో కళ్లంకాడికి పయనమై వెళ్లింది.

10

గతరాత్రి తలుపు వేసుకొని చీకటింట్లో రమణి ఎంత వేదన పడిందో దానికి రెండింతలు మరణబాధపడుతున్నాడు ఇంటిదగ్గఱ రామిరెడ్డి. రాత్రంతా కంటిమీద కునుకుపట్టితే వొట్టు!

రమణివంటి మనిషి తనకు చిక్కకపోదు. తాను తలచుకొంటే ఆ గడ్డన కాదనడాని కెవరికి దొమ్ములున్నాయి?

తనవిషయం రమణి కింకా తెలియదేమో గాని, గ్రామంలో ఆబాలగోపాలమూ ఎరిగిన సంగతే. ఇంటికాడ చేసుకొన్న భార్య గాక అతను సాలిమనిషి పడుచుపిల్ల పెనిమిటిని ప్రోత్సహించి మిలిటరీలోనికి పంపి, ఆ పిల్లను దగ్గరకు చేరదీసి, దానికి పిల్ల కాలవగట్టున పెంకుటిల్లు కట్టించి, దాని పేర రెండెకరాల కయ్య సెటిల్‌మెంటు వ్రాసి యిచ్చి పోషిస్తున్నాడు కూడాను. మొగవాడి జీవితంలో అప్పు డప్పుడు కొత్త రుచులు చవిచూస్తుంటేనేగాని అందం లేదని అతని భావం. అంత కాళ్లూ చేతులూ కట్టివేసుకొని పడి ఉండడానికి తన కేమి కర్మం కాలింది? చేతిలో డబ్బు లేకనా, పలుకుబడి లేకనా, వంట్లో రక్త మాంసాలు లేకనా! నిజానికి చెప్పాలిస్తే తనవంటి రెడ్డికి ఆ మాత్రపు పటాటోపం లేకుంటే ఈ కాలపు సంఘంలో చిల్లిగవ్వకు పనికి వస్తాడా తను? అసలు ఆ వూళ్ళో రెడ్డిగారి ప్రాపకం దొరికితేనే చాలునని అల్లాడుతూ ఉంటారు అలగాజనం.

అలగాజనం లెక్కేమిటి! రెడ్డిగారి పల్లెకు ట్రాన్సు ఫరయివచ్చిన బోర్డుస్కూలు అయ్యవారమ్మలు ఎంతమంది తన మనస్సు మెప్పించి వెళ్లిపోలేదు! ఈసారి వచ్చే ఎన్నిక లలో జిల్లా బోర్డు ప్రెసిడెంటు పదవికి ఎన్ని వేలయినా ఖర్చు పెట్టి పోటీచేస్తున్నాడు కూడాను రామిరెడ్డి.

అటువంటి రెడ్డిని కాదని కాల దన్నిందే ఈ యానా దిది! దీని భృగు వెంత, ఇది ఎంత! అది నెట్టిన నెట్టడానికి!

అబ్బా!—గుండెలమీద నొప్పి పెట్టడమే గాక, విసురుమీద వెల్లకిలా పడ్డాడేమో, నడుం బెణికినట్టు కూడా ఉన్నది. రవంత వల్లతప్పితే ప్రక్కనే ఉన్న పచ్చడిబండమీద పడ వలసింది తల. దేవుడి దయవల్ల తప్పిపోయింది.

యానాదిదాని కింత తలపొగరేమా అని రెడ్డి కాక్రోశం. దేనిని చూచుకొని దీని కింత మిడిసిపాటుతనం? తన కిట్టి పను లిష్టంలేకపోతే పెద్దమనిషితో ఆ సంగతి నెమ్మదిగా చెప్పకో రాదూ! మెడబట్టి నెట్టవలసిన ప్రమేయ మేమి వచ్చిందీ?

అయినా ఈ వ్యవహారంలో తనదే లోపమేమో! అది యానాదిది. కేవలం మూఢురాలు. దరిద్రగొట్టుది. ముందుగా ఇంత డబ్బాశ పెట్టి, నైతరంగా బుజ్జగించివుంటే లొంగుబాటులోకి వచ్చివుండేది. తొందరపడి, పెద్దపులి పడ్డట్లు ఒక్కసారిగా మీదపడేవరకు, పాపం పసిపిల్ల బెదురు కొన్నది. పశ్చాత్తాపపడ్డాడు రెడ్డి. ఈ వ్యవహారంలో మరి రెండోవాడి జోక్యం లేకుండా తనే అతిరహస్యంగా సారథ్యం చేసుకొని ఆ రమణిని సాధించుకోవాలని దృఢనిశ్చయం చేసుకొన్నాడు.

చుట్ట తీసి ముట్టించాడు. ఒక వందరూపాయల నోటు తనది కాదనుకొంటే కొండమీది కోతికూడా దిగివస్తుంది; రమణి ఒకలెక్కా అనుకొన్నాడు. మర్నాడు రాత్రి పది గంటలకు తిరిగి రమణియింటికి పోయి "భయపడకు. ఇవిగో

వందరూపాయలు. నీ ప్రాణానికి నా ప్రాణం అడ్డువేస్తా. సుబ్బులేమనుకొంటాడో అని సందేహించకు. నా విషయంలో వాడు సంతోషిస్తాడు గాని విచారించడు. నిన్నూ వాణ్ణీ కూడా బంగారు పిచ్చుకల్ని చేస్తాను'' అని తను స్వయంగా వెళ్ళి బుజ్జగిస్తే ఆమె తన చేతిలో వెన్నముద్దలా కరిగిపోదూ!

రెడ్డిమనస్సు ఉరకలు వేస్తోంది. కళ్లంలో కుప్పసంగతి మరచిపోయి ఆ రోజంతా చీకటికోసరం తపస్సు చేశాడు.

సూర్యుడస్తమించి అతని తపస్సు ఫలించింది. చీకటి లేక వెన్నెల వచ్చినా అతని కార్యానికి దోహదమిచ్చి ఆప్యాయంగానే ఉన్నది. బాగా పొద్దుపోయి సుబ్బులు అన్నం తిని కళ్లంకాడికి పోయేసరికి రాత్రి పదిగంట లవుతుంది. కాళ్లకి చెప్పులు తొడుక్కొని, చేత కర్ర పుచ్చుకొని, జేబులో నోటుకాగితం పెట్టుకొని, సుబ్బులింటికి వెళ్ళి చూచు కొన్నాడు రెడ్డి. తలుపు తాళంవేసి ఇల్లంతా నిశ్శబ్దంగా ఉన్నది. అతనికి కాళ్లు చల్లబడినవి. పెనిమిటితో కూడా కళ్ళంలోనికి పోయిందికాబో లనుకొన్నాడు. అతనికి భయం కూడా వేసింది. స్తిమితం చెడి, సాలిమనిషింటికి పయనమై వెళ్ళిపోయినాడు రామిరెడ్డి.

11

పున్నమిగడియ లెదురయినకొద్దీ చందమామ కళలు ముదురవుతూ ఉన్నవి. చైత్రమాసపు గాడుపేమో, పగలు

కాచిన ఎండతీక్ష్ణం రాత్రికాచే వెన్నెలకు వెయ్యిరుచులు కలిగిస్తోంది.

ఇంటికాడ బయల్దేరిన రమణీ, సుబ్బులూ కాలవగట్టెక్కంగనే చెట్టాపట్టాలేసుకొని ఆ వెన్నెట్లో విర్రవీగిపోతున్నారు. ఊరినుండి ఒకమైలు నడిస్తే రెడ్డిగారి బాడవచేనూ, చేనుప్రక్కనే రెడ్డిగారి చిన్న చెరువ్వూను. పిల్లకాలవలోకి నీళ్లు వచ్చినవెంటనే చెరువుకు నీళ్లు నింపుతారు. సుబ్బులు వెళ్ళి కళ్ళంకాడ కాపలామనిషి నింటికి పంపివేశాడు.

సుబ్బులుకూ, రమణికీ ఆ రాత్రి నిద్రవచ్చేటట్టు లేదు. బ్రహ్మాండమైన పెద్దకళ్ళం. కళ్లంచుట్టూ కోటగోడలా వలయాకారపు గడ్డికడిమి, వలయంలో నట్టనడుమ పోశారు అడ్డపోతులూ, వడ్లరాసీని. తూర్పారబట్టిన రాశిలో కీడిశలూ, తరకలూ ఇంకా తొలగించనేలేదు సేద్యగాళ్లు. కళ్లంలో నిలిచిన గోరిగింజల కోసరం మాలెతలు చిమ్మివెళ్ళిన కళ్ళం కాబోలు వెన్నెట్లో అద్దంలా మెరిసిపోతోంది. తరకలు తొలగించివేస్తే, మేలురాసి వాగళ్ళంకాడ పోయించి గంపలతో సెలగలు కొలిపించి బస్తాలు బళ్ళ కెక్కించడమే తరవాయి.

కడిమి కట్టిన వాగళ్లంచుట్టూ రమణీ సుబ్బులూ తిరుగుతున్నారు. ఒకసారి చెరువుగట్టెక్కారు. కలకతేరిన నీటిపై తేలిపోయే కలువపూలు గడకొంకితో గట్టుకు లాగి, రేకు లేర్చి, రమణిజడలో తురిమి ముక్కుదగ్గర పెట్టు

కొన్నాడు సుబ్బులు. గట్టుమీద కలకత్తా జామిచెట్టున రమణిలా దోరముగ్గిన పండొకటుంటే కోసి తన ప్రియురాలికిస్తే ఆమె సగం కొరికి ప్రియునినోటి కందిచ్చింది. ప్రక్కనున్న మామిడిగున్నలు విరియబూసి కమ్మని సువాసనలు కళ్ళంపైకి చిమ్ముతున్నవి. రెండు పావురాయిల జంట కళ్లంలో ముక్కు లీడ్చుకుంటూ పాట పాడుతున్నవి. పిల్ల కాలవగట్టున టెలిఫోన్ తీగెలమీద రెండు కోయిలలు వాలి ఉయ్యాల ఊగుతూ పావురాయిల పాటకు శ్రుతి కల్పుతున్నవి. రాత్రిపూట దారితప్పిన రెండు పండుకోతులు కళ్ళంలో జొరబడి అల్లరిచేయసాగినవి. గుడిసెలోని చాప బయటికి లాగి, గడ్డి పరిచి పక్క వేశాడు సుబ్బులు. తాటాకుతో అల్లిన గడ్డిదిండొకటి తలక్రింద పెట్టింది రమణి.

సుబ్బులు నడుము వాల్చాడు. రమణికి నిద్ర రాదు: మనస్సు కలగుండుపడిపోతోంది. ఆమె నిలదొక్కుకోం టోంది. ఆమె మనస్సులో చెలరేగిన తుపాను అతనికి తెలియదు

పెనిమిటిప్రక్కలో కూర్చున్నది. ప్రియుని వక్షస్థలంపై చెయ్యివేసి నిమిరి——

"మామా" అని పలకరించింది.

"ఊఁ" అన్నాడు సుబ్బులు.

"నీవంటి మామ దొరకడం నా అదృష్టం" అన్నది రమణి.

రమణిని దగ్గరగా తీసుకొన్నాడు సుబ్బులు.

"ఇంటికాడ ముసలివాళ్ళు - మా పూరు కమ్మవారు- రాఘవయ్యగారూ నిన్ను తలచుకొని ఎంత మెచ్చుకొంటారో నే చెప్పలేను" అన్నది రమణి.

తానొక మహాసామ్రాజ్యానికి చక్రవర్తి అయినట్టు పొంగిపోయాడు సుబ్బులు.

"ఎన్ని జన్మ లెత్తినా - నువ్వూ నేనూ ఇట్లనే పుట్టాలని నా కోరిక".

ఆమె చెక్కిలిపై తన పెదవులు మెదిపాడు సుబ్బులు.

"మామా! నాకేసి చూడు".

"..............."

"నీతో ఒక్క సంగతి చెప్పుతా! ఎవ్వరితోనూ చెప్పనని నా చేతిలో చెయ్యివేయి" అన్నది రమణి.

సుబ్బులుగుండె దడదడమన్నది. చేతిలో చెయ్యి వేశాడు.

"నీవు ఈ రెడ్డిని వదిలించుకోవాలి మామా."

సుబ్బులు నడుము జారిపోయి—

"ఎందువల్ల?" అని అడిగాడు.

"ఆయనసంగతి నీవు ఎరగవూ?"

"ఎరుగుదును."

"ఆ యింటిలో మనం ఉన్నట్టయితే ఆ రెడ్డి నన్ను నీకు దక్కనీయడు."

"అంటే?" అన్నాడు సుబ్బులు.

ఆమె నోరు పెగలలేదు. గొంతుక బిగుసుకొనిపోయిన ట్టయి, తన చేతులు అతని కంఠానికి చుట్టవేసింది.

అతని హృదయం, ఆమె హృదయం శరవేగంతో కొట్టుకొనిపోతున్నవి.

"ఎందు కీ యేడుపు?" అని ఆమె కన్నీరు తుడిచాడు సుబ్బులు.

"నిన్న రాత్రి నీవు యింటికాడ లేకుండాచూచి, రెడ్డి మనింటికి వచ్చి దీపమార్చి నా చెయ్యి పట్టుకొన్నాడు."

సుబ్బులు చెవులలో హోరు బయల్దేరింది; రెండు చెవులూ మూసుకొని, చాపమీద వొరిగాడు.

"నాకు వొళ్ళుమండి మెడబట్టి నెట్టాను. ఆయన క్రిందపడ్డాడు. నేను తలుపు బిగించాను."

"ఆఁ!" అన్నాడు సుబ్బులు.

సుబ్బులుకు ముచ్చెమటలు పోసినవి. వరికళ్లం కుమ్మరి సారె తిరిగినట్టు గిర్రున తిరిగిపోతోంది. కళ్లు మూసుకొన్నాడు; తెరిచాడు. చంద్రబింబంలోని కళంకం నల్లగా మసికమ్మి అసహ్యమనిపిస్తోంది. చేతులు నడుము కానించి నిలబడ్డాడు.

"ఈ సంగతి నువ్వు ఎవరితోనన్నా చెప్పినట్టయితే, నన్ను చంపుకు తిన్నట్టే" అని ముదలకించింది రమణి.

సుబ్బులు కళ్లలో రామిరెడ్డీ, లక్ష్మమ్మా కదిలారు. కళ్లు మూసుకొని భోరున ఏడిచాడు సుబ్బులు. చీరచెరగుతో అతనికి విసురుతూ అంది రమణి—

"మామా! ఎందు కాయాసపడతావు? ఈ రెడ్డిని వదలించుకోలేకనే ఈ భయమంతా?"

సుబ్బులు పలకలేదు.

"నీకు ఇంతటి ఘోరం తలపెట్టిన మనిషిదగ్గర నీవింకా ఉండవచ్చునా?"

సుబ్బులు మాట్లాడలేకపోతున్నాడు.

"నీవు, నేనూ కుక్కలం, పశువులం అనుకొన్నాడు రెడ్డి. కూటికి గతిలేని దరిద్రులం. నీకూ నాకూ విషం పోయాలని తలచాడు రెడ్డి."

సుబ్బులు కళ్ళు విప్పి ఆమె ముఖంలోకి చూచాడు.

"ఆనాడు మనకు రాఘవయ్యగారు చేసిన ఉపదేశం మరచిపోయావా? కూటికి బీదలమైనా, గుణానికి మనం బీదలం కామని ఈ రెడ్డికి తెలియజెప్పాలి. భయపడి 'దేహీ' అంటే, నెత్తి అణగదొక్కుతారు బలవంతులు. నిలదొక్కుకొని ఎదురు తిరిగితే కాలు కదపలేరు. పిరికిపందలు."

సకిలించాడు సుబ్బులు.

"ఈ కమతం విడిచిపెట్టితే బ్రతకలేనని నీకు భయం వద్దు. నీకు నేనున్నాను; నాకు నీవున్నావు. మనిద్దరికీ రాఘవయ్యగారున్నారు. లే, వెళ్లి రేపే రెడ్డితో చెప్పి చక్కా రా! వెళ్లిపోదాం."

"లక్ష్మమ్మని విడిచిరావడం ఎట్లా రమణీ?" అని అడిగాడు సుబ్బులు.

"ఆమె ఈ కొడుకుని విడిచిపెట్టి వేరే కాపరం పెట్టితే నువ్వూ నేనూ ఆమె పాదాలు వొత్తుదాం."

"ఆమె అడిగితే ఏం చెప్పేది రమణీ!"

"నేను రమ్మని లాక్కొనిపోతున్నానని నామీద చెప్పు."

"అయితే కమ్మవారిపాలెం వెళ్లుదామంటావా?"

"కమ్మవారిపాలెం నీకిష్టం లేకుంటే మరొకపాలేనికి పోదాం" అన్నది రమణి.

చంద్రుడస్తమించి, చీకటిపడి తూర్పురేఖ లారకుండానే రమణి నింటికి తీసుకొనిపోయినాడు సుబ్బులు.

12

రామిరెడ్డి కమతం విడిచిపోవడానికి నిశ్చయం చేసుకొని, బాడవచేలో కుప్ప నూర్పించడం అయిన మర్నాడు రమణిని ముందుగా కమ్మవారిపాలెం పంపించి తాను వెనకనే నిలబడిపోయాడు.

యుద్ధానికి కూలీలు సప్లయిచేసే సందర్భంలోనూ, ఇంకా ఇతరపనులమీాదా అర్జంటుగా మాట్లాడవలసిన పని మీాద తహశీల్‌దారూ, కలెక్టరూ చెప్పి పంపితే రెడ్డి వెళ్ళి వారంరోజులయింది. ఎన్నడూ ఇన్నాళ్లుండేవాడు కాదు. ఎందువల్లనో ఇంకా తిరిగిరాలేదు. అధికార్ల ప్రాపకం గట్టి పరుచుకోవడంలో రెడ్డిది అందెవేసిన చెయ్యి. అందులో యుద్ధం వచ్చినతర్వాత అదేమి తాపత్రయమో, అతనికి రెండోపని కనిపించడంలేదు. యుద్ధనిధికి గవర్నరుగారివద్ద ఇతడు స్వయంగా రెండువేలు చదివించాడట. చెన్నపట్నంలో దిగిన తెల్ల మిలిటరీ సిపాయీలకు పనిలేక బజార్లలో పడు చులవెంట తిరుగుతుంటే వాండ్ల బాధానివారణార్థం ఏర్పరచిన నిధికి అడగకుండానే వెయ్యి రూపాయలు కట్నం చదివించా డట. డిస్ట్రిక్టకలెక్టరుగారు మకాంచేసినప్పుడు-యుద్ధంలో సిపా యీల బుర్ర గొరగడానికీ, గుడ్డ లుతకడానికీ పాతికమంది మంగళ్ళనీ, పాతికమంది చాకళ్ళనీ తన పలుకుబడిమీాద సప్లయి చేశాడట! ఇక ఈ రెడ్డిగారంటే అధికార్లు చెవి తెగ్గోసుకొంటారు. తత్సంబంధమైన త్యాగఫలితంగానే ఈ సంవత్సరం ఉగాది కానుకల్లో రామిరెడ్డి రావుసాహేబు కూడా అయిపోయినాడు.

వారంరోజులుగా ఇంటికాడ లేడన్నమాటేగాని - రామిరెడ్డికి రమణిమీాదనే నిలిచిపోయినవి మరులన్నీ. బొందె అక్కడా, మనసు ఇక్కడా తిరుగుతున్నవి. ఏమయినాసరే

ఆ పిల్లని తన హస్తగతం చేసుకొని తీరవలసిందేనని - జ్ఞాపకానికి వచ్చినప్పుడల్లా తీర్మానించుకొంటూనే ఉన్నాడు. దానింటికి తాను స్వయంగా వెళ్లి చెయ్యి చేయనే చేసుకొన్నాడు. ఇంక నడుంగా విడిచిపెట్టితే ఎంత అప్రతిష్ఠ! అవసరమైతే సుబ్బులునయినా ఏదో మిషమీద వెళ్లదరిమి, ఆ పిల్లని చీలదీసి తనింటికాడ నిలుపుకోవలసినదే. సుబ్బులట్లా లేచిపోయినవెంటనే దానిపేర అయిదెకరాల కయ్యా, కొబ్బరితోటలో సగం వ్రాసి యిచ్చి, పూరికొంప తీసేసి పెంకుటి భవంతి వేసిపెట్టవలసిందే! సుబ్బులు సంసారం కొబ్బరితోటలో చేర్చి తల్లి తనకెంత మహోపకారం చేసింది! రమణి తన పిడికిటిలో చిక్కిపోయిందని దృఢపరుచుకొన్నాడు. ఉరకలు వేసుకొంటూ, వెళ్ళిన వారంరోజులకు ఇంటికి తిరిగి వచ్చాడు రెడ్డి.

భోజనంచేసి రవంత విశ్రాంతి తీసుకొన్నాడు. సాయంకాలం నాలుగుగంటలకు కాఫీ పుచ్చుకొని, రమణి వ్యవహారం ఏదో తొందరగా తేల్చుకోవాలని అనుకొంటుండగా, వెదికే తీగ కాళ్ళకి చుట్టుకొన్నట్లు సుబ్బులే వచ్చి అరుగువారగా నిలబడి——

"వచ్చే తొలేకాదశి పండగకి నేను నిలిచిపోతానండి. వేరే మనిషి నేర్పాటు చేసుకోం"డని నేల బొటనవ్రేల రాస్తూ నిలబడ్డాడు.

ఇది స్వప్నమా, నిజమా? రెడ్డికి అర్థం కాలేదు. తనంతట సుబ్బులే వచ్చి ఈ మాట అంటాడని రెడ్డి అనుకోలేదు. నిలిచిపోవడం అంటే? తానొక్కడే నిలిచిపోతాడా? నిలిచిపోయి ఎక్కడకు పోతాడు? పోతే కూడా రమణిని తీసుకొని పోతాడా, దాని నక్కడ విడిచిపోతాడా?

అయితే వాడంతట వాడే నిలిచిపోతానని చెప్పడానికి కారణం? ఆ రాత్రి ఆమె చెయ్యి పట్టుకోవడమేనా తను చేసిన మహాపరాధం? రెడ్డికి రవంత ఖంగారు కలిగింది.

"నౌకరీ మానుకొంటా నంటావు. కారణ మేమిటి?" అని అడిగాడు రెడ్డి.

"నా భార్యకు ఇక్కడ ఉండడం ఇష్టంలేదు" అన్నాడు సుబ్బులు.

"ఎందువల్ల? చేదుమేసిందా?"

"దానికీ గడ్డన ఉండడం చేదనిపించి రోతగా ఉన్నది".

"దానికి రోతనిపిస్తే నీకో?"

"నాకూను."

"అయితే ఆడది ఎట్లా ఆడమంటే అట్లా ఆడతావా?"

"మేము యానాదులం."

"నీకు పౌరుషం లేదూ?"

"ఉండబట్టే లేచిపోతున్నాను."

"లేచిపోయేవాడివి మిలిటరీలోకి లేచిపోరాదూ? దున్నపోతులా ఉన్నావు! కడుపునిండా కూడూ, వంటినిండా గుడ్డా యిస్తారు. జీతం యిస్తారు."

సుబ్బులు పలకలేదు.

"అక్కడ నీ మనవర్తికి సరిపోగా నెలనెలా ఇక్కడ పెళ్ళానికి పదిరూపాయల డబ్బులు పంపినా బ్రతికిపోతుందే? నౌకరీ మానుకొని ఏమి తింటావు?"

సుబ్బులు నిలదొక్కుకొంటున్నాడు.

"నామాట విని మిలిటరీకి పో. నేను తహశీల్దారుతో చెప్పివచ్చాను. నీ భార్య నిక్కడనే ఉంచు. ఇంట్లో పనీ పాటా చేసుకొని బ్రతుకుతుంది. దాని కేమీ దిగులు లేకుండా చూచే భారం నాది."

సుబ్బులుకు రోషం, దుఃఖం కలిసి పొంగిపోతున్నవి.

"ఇంటికాడ ఉన్నది కాబోలు – రెడ్డిగారు నిన్ను సాకుతా నంటున్నారు; నన్ను మిలిటరీకి పొమ్మంటున్నారు అని చెప్పి వొప్పించిరా" అన్నాడు రెడ్డి.

"ఆమనిషి కమ్మవారిపాలెం వెళ్ళిపోయింది" అన్నాడు సుబ్బులు.

"ఆఁ! ఎప్పుడూ? ఇప్పు డింటికాడ లేదూ?"

"లేదండీ"

"చూశావా! నీవంటే దానికి గడ్డిపరక ప్రమాణంరా.

జుట్టు పట్టుకొని కూర్చోబెట్టకపోయావూ! వొట్టి చవట దద్దమ్మవురా" అన్నాడు రెడ్డి.

సుబ్బు లక్కడ నిలవలేకపోయాడు. గిర్రున తిరిగి వెళ్లిపోతుండగా—

"ఇదిగో! ఈ రాత్రికే ఆలోచించుకొని, ఉదయాన్న ఏ సంగతీ నిరుకుగా చెప్పాలి. నిన్ను నమ్ముకొని తెల్లవారే సరికి మిలిటరీకి ఒక మనిషిని సప్లయి చేస్తానని తహశీల్దారుకు మాటయిచ్చి వచ్చాను" అని అంటూ, పోయే సుబ్బుల్ని హెచ్చరిస్తూ ఇంటిలోకి లేచిపోయాడు రెడ్డి.

మిలిటరీ అనేసరికి సుబ్బులుకు భోరున దుఃఖం వచ్చింది. కలకలలాడే యింట్లో రమణి లేక బారుమంటోంది. తలుపుతీసి లోపల నులకమంచంమీద బోర్లగిలా పడి డొక్క లెగరేసి ఏడిచాడు. రమణిఉంటే అతగాడి కింత ధైర్యం చెప్పి ఊరడించేది. రెడ్డిగారి వ్యవహారం శ్రుతి మించిపోయింది. ఆ ప్రదేశంలో క్షణం నిలవడానికి వాడి కిష్టం కలగడంలేదు. పైన గుడ్డవేసుకొని తలుపు తాళంవేసి లక్ష్మమ్మతోనయినా చెప్పకుండా ఆ రాత్రికే మొకాయెకిని కమ్మవారిపాలెం వెళ్ళిపోయాడు సుబ్బులు.

13

తెల్లవారి లేచేసరికి సుబ్బులు కమ్మవారిపాలెం వెళ్ళాడని తెలిసింది రెడ్డికి. రమణితో సంప్రదించి రావడానికి

వెళ్ళి ఉంటాడని అనుకొన్నాడు రెడ్డి. చిలకలేరు దాటితే రెండుమైళ్ళు కమ్మవారిపాలెం. వెళ్ళడం ఎంత, రావడం ఎంత? చద్దన్నంవేళకే రావలసిన సుబ్బులు మధ్యాహ్నం పొద్దు తిరిగినా రాలేదెందుకువల్లనా అని రెడ్డికదే ఆలాపనగా ఉన్నది. సాయంత్రానికయినా రాకపోతాడా?

సుబ్బుల్ని మిలిటరీకి పంపడం అన్నదే సర్వోత్కృష్టమైన కార్యం. వాడు మిలిటరీలోకే వెళ్ళినట్టయితే తాను వేసుకున్న ప్రణాళిక దిగ్విజయమే!

కాని, సాయంత్రం చీకటిపడ్డా సుబ్బులింటికి రాలేదు. ఆ రాత్రికి ఓపికపట్టి ఊరుకున్నాడు. మర్నాడుకూడా వాడు రాకుంటే వాడికోసరం ముత్తరాచువాణ్ణి పంపాడు. కాని— వెళ్ళిన మనిషి చక్కావచ్చి సుబ్బులు రానన్నాడని చెప్పాడు.

"ఆఁ!" అని రెడ్డి గ్రుడ్లురిమాడు. అయితే సుబ్బులు తన కమతం విడిచి నిలిచిపోయినట్టేనా?

"వాడి తప్పు లేదు. వాడి ప్రాణానికి దాపురించింది పెళ్ళాం కాదు - రాక్షసి. అది వాడికేదో మందుపెట్టి మనసు తిప్పేసింది. అదిగాక, కమ్మవారిపాలెం కాంగ్రెసు జెండాగ్రామం. యానాదివాళ్ళకు రాఘవయ్యగారి ప్రాపకం. సుబ్బులుగాని, రమణిగాని తన కంత సుళువుగా లభ్యపడే ఆశలే"దని నిర్ధారణ చేసుకున్నాడు రెడ్డి.

సుబ్బుల్ని మిలిటరీలోకి పోవలసినదని రెడ్డి అడిగిన విషయంగాని, రెడ్డి రమణిచెయ్యి పట్టుకుని లాగిన విషయం గాని లక్ష్మమ్మకు తెలియనే తెలియదు. స్వచ్ఛమైన స్ఫటి కంలా వెన్న ముద్దవంటి ఆమెహృదయం సుబ్బులుకోసరం, రమణికోసరం అలమటించి, కాగి, మరిగిపోతూ—

"అబ్బాయీ! కమ్మవారిపాలెం వెళ్ళినా సుబ్బు లెన్నడూ ఇన్నాళ్లు ఉండి ఎరగడు. ముసలివాడు—వాడి మేనమామ కెట్లా ఉన్నదో, వాడి కెట్లా ఉన్నదోరా" అని కొడుకు నడిగింది లక్ష్మమ్మ.

"ముసలివాడి కేం రోగం? ఆ యానాదిదానికి కళ్లు నెత్తికెక్కి సుబ్బడికి విషంపెట్టి పుట్టింటికి లాక్కుపోయింది. వాడు మన కమతంలో ఉండడం లేదని చెప్పి వెళ్ళిపోయాడు" అన్నాడు కొడుకు.

"ఆఁ! మానుకోవడమే?" అని మొదలు నరికిన చెట్టులా పడిపోయింది లక్ష్మమ్మ.

"మానుకొని బెదిరిస్తాడా ఏమిటి? ఈఖళ్ళన్న కాకంటే మరో విస్సన్న. అసలు వాడి వ్యవహారం నా కీమధ్య బొత్తుగా బా గుండక, నేనే వాణ్ని నిలిపివేయాలని అనుకొన్నాను" అన్నాడు రెడ్డి.

"అయ్యో! వా డేం పాపం చేశాడురా" అని ఏడిచింది లక్ష్మమ్మ.

“ఏం చేయడ మేమిటి? పచ్చిదొంగ అయిపోయాడు వాడు. ఆ పెళ్లాం దాపురించిందిలగాయతు వాడు అసలు వొళ్లు వొంచుతున్నాడా? ఎంత సేపూ ఆ ముండతో తెయి తక్కలూ, బోగమాటాను. బాడవచేలో అంతలావు కుప్పా వాణ్ని నమ్మి అప్పగిస్తే వాడాతట్టు మెదలక ఎక్కడి ధాన్యం అక్కడ పలాములయిపోయినవి. ఆ ముండ చెప్పడం, వీడు కట్టలు కట్టలు కమ్మవారిపాలెం అత్తగారింటికి వడ్లు దాటవెయ్యడమూనట. నీ కేం తెలుసు వాడి సంగతి?” అన్నాడు రామిరెడ్డి.

“రామ రామ! నే వినలేకపోతున్నానురా” అని కళ్లు తుడుచుకొన్నది లక్ష్మమ్మ.

“వాడికి వినాశకాలం దాపురించిందిలే. లేకుంటే వాడు నాతో చెప్పనయినా చెప్పకుండా ఆ కుక్కమూతి పిందెను పెళ్లి చేసుకొనివస్తాడా?” అన్నాడు రామిరెడ్డి.

“నారాయణమూర్తీ! నా కెందుకు పోశావో యీ ఆయువూ?” అన్నది లక్ష్మమ్మ.

“వా డికమీద తిరిగివస్తేమట్టుకు నేను గుమ్మం తొక్కనిస్తానా? నా కంటికి వాడు కనిపించాలి—నిలువునా చీల్చి కొరతనివేయకపోతే నేను కృష్ణారెడ్డికొడుకును కాదు” అన్నాడు రెడ్డి.

లక్ష్మమ్మకు కాళ్ళల్లో దడపుట్టింది. తనకు తెలియకుండానే వ్యవహారం చాలాదూరం ముదిరిపోయిందని

గ్రహించింది. తన కొడుకుది భల్లూకపు పట్టు. తగిలేదీ ఎరగడు, తప్పేదీ ఎరగడు. ఆ యానాది బిడ్డ లిద్దరూ అర్భకులు. తన కొడుకు దెబ్బకు వాళ్లు ఈగలూ, దోమలూ అయే రోజు వచ్చిందని నిశ్చయించుకొన్నది. ఆకొడుకుదగ్గర నిలవలేక, పశువుల సాలలోకి పోయి, కొబ్బరితోట తిరిగి సుబ్బులుఇల్లుచూచి గుండెలు బాదుకొన్నది. "సుబ్బులూ! నా నాయనా! నాతో చెప్పకుండా పారిపోయావటరా! ఇక నాకు కనిపించవటరా" అని గోలపెట్టింది. ఒక్కసారి వెళ్లి, ఆ చిన్న కొడుకునూ, ఆ కోడల్ని కరవుతీరా కౌగిలించు కోవాలని ఆమె ఆరాటం!

ఆతోటలూ దొడ్లూ చూచి భరించలేకపోయింది లక్ష్మమ్మ. కొబ్బరితోటకు ప్రేతకళ పట్టింది. ఆ చెట్లమీద అన్ని కొంగ లుండేవి. ఒక్కపక్షీ కనిపించదు. పశువులసాల పీనుగులసాలలా భయంకరంగా ఉన్నది. బండెద్దులూ, దుక్కిటెద్దులూ డొక్కలు దించుకొనిపోయి మేత మేయక గుంజలకాడనే శవాకారాలతో చెవులు నిక్కబెట్టి అట్లనే నిలబడిపోయినవి. పడమటావు — సుబ్బులు కూర్చుంటే, చిటికెన వ్రేలంతలావు ధార, నిలువునా నాలుగుశేర్లిచ్చే ఆవు—దూడని దగ్గరకు రానీయడం లేదు. రెండు గమిడి గేదెలూ పొదుగు లీచుకొనిపోయి, పెయ్యదూడల్ని తన్ని పారేస్తున్నవి. ధాన్యపు కొట్లు పందికొక్కులపాలయి, ఒకొక్క కొట్టుక్రింద వందబళ్ల మట్టి మేటవేసుకొనిపోయింది.

అరటితోటలో చీలిపోయి ఎండిపోయిన ఆకులే గాని - కళ్లు పొడుచుకున్నా గెల కనిపించడంలేదు. కొబ్బరిచెట్లకు మోవుల్లో పురుగుపట్టిందో ఏమో, తలలు వాల్చి పుచ్చెలు రాలిపోతున్నవి. రెండు మందువాల లోగిలి - పెంకు తిరగ వేయించే దిక్కులేక, కోతుల దెబ్బకు కప్పు అంతా బీభత్సమై సూర్యచంద్రులు నట్టింట్లోనే కాపురం చేస్తున్నారు. లక్ష్మమ్మ దొడ్డి అంతా తిరిగి తిరిగి శోష వచ్చి ఇంట్లో కాలు పెట్టే వరకు శుక్రవారపు పొద్దు, చీకటిపడ్డా ఇంట్లో దీపం లేదు. పసిపిల్లలు అన్నమో అని గోలచేస్తున్నారు. రెడ్డి స్నానం చేయడానికి నీళ్లకింద దుగ్గుఅయినా దొరకలేదు.

లక్ష్మమ్మ ఆరాత్రి అన్నం తినలేదు. "సుబ్బులూ, సుబ్బులూ" అని విధీ విరామం లేదు ఆమెనోటికి.

ఏమి పనిబడ్డదో - తెల్లవారు జామున గుర్రబ్బండి కట్టుకొని, పెళ్లాంతో కూడా తల్లితో చెప్పకుండా వెళ్లి పోయాడు రామిరెడ్డి.

లక్ష్మమ్మ సుబ్బులూవాళ్ల ఎడబాటు భరించలేకపోతు న్నది. వాళ్లని రావలసినదని చెప్పి పంపితే వస్తారో రారో అని ఆమె సందేహం. తానే వెళ్లి వాళ్ళ నొకసారి చూచి రావాలని నిశ్చయించుకొన్నది. చీకటిపడేవేళ రెండుమైళ్ళ దూరంలో ఉన్న చిలకలేటికి తాను బండి కట్టుకొని వెళ్ళి రమణినీ, సుబ్బల్నీ అక్కడకు పిలిపించుకొన్నది.

"నాయనా! నామీద అలిగి వెళ్లిపోయావా!" అని సుబ్బుల్ని సందిట తీసుకొని వలవల ఏడిచింది.

"రమణీ! నువ్వుకూడా చెప్పకుండానే వెళ్ళిపోయావా? ఎంత పాపం చేశానే నేను" అని ఆమెను కౌగలించుకొని పసిపిల్లలా బారుమన్నది.

సుబ్బు లోకవంకా, రమణి ఒకవంకా - చిలకలేరు నిండిపోతోంది వారి ఏడుపులతో.

"అమ్మా! ఇంక నాకు నీచేతి రుణం తీరిపోయింది. ఇంక నన్ను మరచిపో తల్లీ" అని బారుమన్నాడు సుబ్బులు.

"కమ్మవారిపాలెంలో ముసలివాళ్లిద్దరూ బెంగటిల్లిపోతూంటే వచ్చేశాం" అని మాత్రం ఆమెతో చెప్పి, ఆమెనోదార్చి, ఆమెపాదాలు కళ్ళ కద్దుకొని, ఇంటికి సాగనంపి సుబ్బులూ, రమణీ ఇంటికి వెళ్లిపోయారు.

14

రెడ్డిగారిపల్లెలో రామలింగేశ్వరస్వామికి కమ్మవారిపాలెంలో ఏర్పడ్డ ఏభయ్యెకరాల మాగాణిభూమి ఆస్తి రెండు గ్రామాలకూ పెద్ద గండగత్తెర వ్యవహారమై కూర్చున్నది. ఆ వ్యవహారం ఇప్పటికి పది పన్నెండేళ్లుగా నానాబీభత్సంగానూ ఉన్నది.

· అసలు ఆభూమి సుందరశివరావు అనే ఒక ఆర్వేల నియోగి పంతులిదట. ఆయన బి. ఏ. ప్యాసయి పట్నంలో నాటక కంపెనీలూ, సినీమాలూ, అచ్చాఫీసులూ పెట్టి, ఆ వ్యాపారాల్లో దెబ్బ తిని దివాలా తీశాడట. ఆ సందర్భంలో కమ్మవారిపాలెంలోని ఏభయ్యెకరాల భూమీ కమ్మ చలమా నాయుడికి ఆ రోజుల్లో స్వాధీనపు అడుమానం పెట్టి పది హేనువేల రూపాయలు కాంపౌండు వడ్డీకి తీసుకొనిపోయి, ఆబాకీ తీర్చలేక, చలమయ్యకు స్వాధీనమైన ఆ ఆస్తికి స్వస్తి చెప్పి ఊరుకొన్నాడట. ఆయన అనంతరం ఆయనమైనరు కొడుకు వెంకటశివరావు మేజరయి, తన తండ్రి దుర్వ్యసనా లకు లోనయి, కుటుంబాస్తిని పాడుచేసినాడు కాబట్టి, చల మయ్యకు పెట్టిన అడుమానంగాని, ఆ బాకీలుగాని చెల్లవనీ, అందువల్ల చలమయ్య సదరు భూమిని దేవుడికి ధారాగ్ర హీతంగా దానంచేసి ఇవ్వడానికి అధికారాలు లేవనీ, ఆస్తి కంతా తనే ఉత్తరవారసుననీ లాపాయింట్లు వెదకి పాపరు దావా పడేశాడట! క్రింది కోర్టులో పాపరు ఖాయమైనదట గాని, ఇప్పుడు హైకోర్టులో అప్పీలులో ఉన్నదని అంటారు.

పాపరుదావా ఇట్లా ఉండగా, చలమానాయుడికి సపిండుడు రంగపనాయుడొకడు బయల్దేరి చలమానాయుడికి సంతతి లేదనీ, ఆయనఆస్తికి తను వారసుననీ, ఆయన దేవుడికి దస్తావేజు వ్రాయనే లేదనీ, అది ఫోర్జరీ వ్యవహారమనీ, అసలు చలమానాయుడు ఏ సంవత్సరంలో చనిపోయినదీ రికార్డు

మూలకంగా దాఖలాలు లేవనీ, కాబట్టి ఆస్తి తనకు సంక్రమించాలి గాని అటు దేవుడికీ, ఇటు వెంకట శివరావుకీ చెందడాని కెంతమాత్రమూ వీలులేదనీ తా నింకోదావా పడవేశాడట.

దావాఆస్తి పేచీలోపడి చెడిపోకుండా కోర్టువారు రిసీవరును అప్పాయింటుమెంటుచేసి ఇప్పటికి ఏడెనిమిదేళ్లక్రిందట ఆస్తి యావత్తూ ఆయనస్వాధీనం చేశారు.

రెడ్డిగారిపల్లెలో దేవు డుండట మేమిటి, తాను ఆ గ్రామానికి పెద్దగా ఉండడ మేమిటి, ఆస్తి కమ్మవారు అనుభవించడ మేమిటి—బాగుండ లేదని తాను దేవుడికి ధర్మకర్తననీ, చలమయ్య వ్రాసిన దస్తావేజు చెల్లనవలసిన దేననీ, రిసీవరు అప్పాయింటుమెంటు కేవలం అక్రమం కాబట్టి ఆస్తి అంతా తనకే స్వాధీనపెట్టవలసినదనీ హైకోర్టులో పిటిషన్ పెట్టాడట రామిరెడ్డి. అంతా కప్పలతక్కెడగా ఉన్నది వ్యవహారం.

పాపరుకు స్వంతంగా వ్యవహారం జరుపుకోడానికి శక్తి లేదు. అందువల్ల వెంకటశివరావు ఈ వ్యవహారంలో రాఘువయ్యగారిని ఆశ్రయించి, ఆయనగనక పనిచేసి తన దావా గెలిపించినట్లయితే పాతికెకరాల భూమి యానాది సంఘానికి ఉచితంగా వ్రాసి యిచ్చి మిగిలిన పాతికెకరాలభూమీ తాను తీసుకొని తృప్తిపడతానని రాఘువయ్యగారి పేర చేజాబు వ్రాసి యిచ్చాడట.

రాఘవయ్యగారు ఆ జిల్లాలో పేరుపడ్డ సివిల్ క్రిమినల్ వకీలు. కాంగ్రెసులో చేరిపోయి ముఖ్యంగా యానాదులనూ, హరిజనులనూ పైకి తీసుకొనిరావాలని ఆయన ఆశయం. కమ్మవారిపాలెంలో స్థాపించిన యానాది సంఘం ఆయన స్థాపించినదే. అన్ని వాదాలలో పాపరువాదం న్యాయమని ఆయనమనస్సుకి తోచి అతని తరఫున నిలబడి ఉచితంగా పనిచేస్తున్నాడు రాఘవయ్యగారు..

చలమయ్య చనిపోయినతర్వాత ఆస్తి నా అన్న దిక్కు లేక ఏడూ గాడూ అయిపోయింది. భూములు మంచివే గాని, ఏమిలాభం! పదేళ్లుగా దానికి బండి ఎరువు తోలి సత్తువచేసిన వంపాన్ని పోయినవారెవరూ లేరు. నిరుటి సంవత్సరం ఆభూమి రిసీవరుదగ్గరనుండి కౌలుకు తీసుకొన్న కౌలుదారుకూడా చనిపోతే, సాగుచేసే దిక్కు లేక సగం భూమి బీడుగానే నిలిచిపోయింది.

ఈస్థితిలో సుబ్బులు కమ్మవారిపాలెం కాపురం వచ్చేసరికి రాఘవయ్యగారూ, రిసీవరూ, గ్రామస్థులూ కూడబలుక్కొని యానాదిసంఘం తరఫున ఈయేభై య్యెకరాలూ సుబ్బులు సాగుచేసి మక్తాకౌలిచేటట్టూ, కౌళ్లు అతనిపేర పుట్టించవలసినట్టూ ఏర్పాటుచేసి, భూమి అతగాడి స్వాధీనం చేసేశారు.

సుబ్బులుపేర కౌళ్లు పుట్టి భూమి వాడి స్వాధీనం అయిందనేవరకు రామిరెడ్డికి ఒకవిధమైన సంతోషం కలిగి,

అతడు స్వయంగా పిలిపించకుండా మధ్యవర్తుల చేత, ఆ భూమి తనకు లోపాయకారీగా స్వాధీనం పెట్టవలసిందనీ, వాడి పేర వ్రాయించుకొన్న కౌల్లు తన పేర ట్రాన్సుఫరు చేయించవలసిందనీ, లేక వాడే పంట పండించి ఆ కమ్మవారి కంటబడకుండా పండిన పంట ఏరు దాటించి రెడ్డిగారిపల్లెకి చేర్పించవలసిందనీ సుబ్బులుకు చెప్పి పంపించాడు. పట్టుదలకు ఒక్కయేడయినా భూమి తన స్వాధీనానికి తెచ్చుకోవాలని రెడ్డి ఆలోచన.

తాను రాఘవయ్యగారి బంటుననీ, ఇందులో తన ప్రమేయ మేమీ లేదనీ, తన్నడగవద్దనీ చెప్పి పంపాడు సుబ్బులు.

సుబ్బులు పంపిన సమాధానంతో రెడ్డికి చుర్రుమనింది. అతను తలపెట్టిన కార్యమల్లా విఘ్నమే అవుతున్నది. సుబ్బులుని మిలిటరీలోకి పంపాలనుకొన్నాడు; సాగలేదు. రమణి కోసరం తపస్సు చేశాడు; ఫలించలేదు. కమ్మవారిపాలెం ఆ స్త్రీవిషయంలో సాయంచేయవలసిందని సుబ్బుల్ని నోరు విడిచి అడిగాడు; వాడు తోసిరాజన్నాడు. రెడ్డి పౌడు కరిచాడు. యానాదివాణ్ణి అట్లా విడిచిపెట్టితే ఎట్లా?

"మీకు వెయ్యిరూపాయలిస్తాను. ఒక తప్పుడు సారాయికేసు ఆ సుబ్బడిమీద పెట్టి వాణ్ణి ఒక్కసారి పట్టుకొని, నాచేతి కందియ్యండి. ఈ సాయం చేయండి – ఇంక

ఇటువంటి కోరిక మిమ్మల్ని కోరను" అని ఆబ్కారీ ఇన్‌స్పెక్టరుదగ్గరకు వెళ్లి అడిగాడు రెడ్డి. లాభం లేక పోయింది.

15

తెల్లవారింది. ఆరోజు సోమవారం. సుబ్బులూ, రమణీ నిద్ర లేవలేదింకా. తలుపులు వేసి నిద్రపోతున్నారు. రమణితల్లి వాకిలి చిమ్ముతోంది. ముసలివాడు లేచి వేప చెట్టుక్రింద పళ్లు తోముకొంటున్నాడు.

చేతిలో లాఠీలూ, నెత్తిన ఎర్రటోపీలూ పెట్టుకొని, ఇద్దరు పోలీసు జవానులూ, సబిన్‌స్పెక్టరూ వాకిట్లోకి వచ్చి నిలబడి——

"సుబ్బ డెక్కడ" అని అడిగారు.

కమ్మవారిపాలెం మునసబూ, కరణమూ ఎడంగా నిలబడ్డారు.

"అమ్మా! రమణీ" అని పిలిచింది రమణితల్లి.

కళ్లు నులుముకొంటూ తలుపు తీసి ఎర్రటోపీలు చూచి బెదురుకొన్నది రమణి. వెళ్లి మామను లేవగొట్టింది. మొలగుడ్డ బిగించుకొంటూ బయటికి వచ్చాడు సుబ్బులు. పోలీసులకు దణ్ణం పెట్టాడు.

"దణ్ణాని కేంగాని - నీమీద చోరీకేసు రిపోర్టు అయింది. నీ మొలనున్న వెండి మొలతాడు నువ్వెక్కడ చోరీ చేశావు?" అని, వెళ్లి అతని రెక్క పట్టుకొన్నారు పోలీసులు.

సుబ్బులి కర్థం కాలేదు. ఇప్పటికి సంవత్సరంగా తాను దానిని పెట్టుకొనే ఉంటున్నాడు. అందరికీ తెలిసిన విషయమే.

"ఈ మొలతాడు నాదేనండి" అన్నాడు సుబ్బులు.

"నువ్వు సంపాదించావు! స్టేషన్‌కు పద. పట్టుకో వోయ్" అని ఇన్‌స్పెక్టరు అనేసరికి, పోలీసు జవానులు అరెస్టుచేసి పట్టుకొన్నారు.

సుబ్బులు లోపలకు పోయి గుడ్డ వేసుకొని వచ్చాడు.

పోలీసు లింట్లోకిపోయి ఏమేమో సోదా చేసుకొన్నారు. ఇం కేమీ దొరకలేదు.

"మా మామమీద కేసు పెట్టిం దెవరండి?" అని అడిగింది రమణి.

"సాత్తు పోగొట్టుకొన్న వారు."

"ఆయన పేరండి?"

"రావు సాహేబ్ పల్లెపోతు రామిరెడ్డి, ఆయన మేనమామ కొడుకు అయ్యపరెడ్డిని."

"ఏమని వారు పెట్టిన కేసు?"

"అయ్యపరెడ్డి, రామిరెడ్డి రెడ్డిగారిపల్లెలో నిద్ర పోతుండగా మొన్నటి రాత్రి సుబ్బడు ఇంట్లో ప్రవేశించి అయ్యపరెడ్డి మొలనున్న వెండిబిళ్ళల మొలతాడు చోరీగా తీసుకొని పోతుండగా వాళ్ళిద్దరూ చూశామని."

"చిత్తమండి" అన్నది రమణి.

సుబ్బులు నవ్వుకొన్నాడు, ముసలివాడూ. ముసలిదీ గొల్లుమన్నారు. రమణి వాళ్ల నోళ్లు నొక్కింది.

పోలీసులు సుబ్బుల్ని తీసుకొనిపోయినారు. పోలీసు స్టేషన్‌కు పోకుండా రెడ్డిగారిపల్లెలో రామిరెడ్డి కొబ్బరి తోటలో లక్ష్మమ్మ సుబ్బులికి కట్టించిన యింటికి తీసుకొని పోయినారు. ఊళ్లో జనం పోగయితే పోలీసులు తరిమివేసినారు. రెడ్డీ, ఇన్‌స్పెక్టరూ లోపలికి వెళ్లారు.

"వచ్చావటరా సుబ్బా!" అని అడిగాడు రామిరెడ్డి. సుబ్బులు దణ్ణం పెట్టి ఊరుకున్నాడు.

"ఇంతట నయినా చెడిపోక ఆ దేవుడి మాన్యం రామిరెడ్డికి అప్పచెప్పు" అన్నాడు ఇన్‌స్పెక్టరు.

సుబ్బులు పలకలేదు.

"రామిరెడ్డి నీకు చేసిన మహోపకారానికి ఇప్పుడు ఈమాత్రం సాయం నీవు చెయ్యలేవూ? రెడ్డిపేర దస్తావేజు వ్రాయించి పొలం స్వాధీనం చెయ్యి. ఆతరువాత కమ్మవారున్నారు; రెడ్డి ఉన్నాడు; కోర్టు లున్నవి" అన్నాడు పోలీసు ఇన్‌స్పెక్టరు.

సుబ్బులు పలకలేదు.

"చెరుకా బెల్లం పెట్టమంటే పెట్టుతుందండీ. దాన్ని గానుగలో పెట్టి మర తిప్పితే రసం కారుస్తుంది" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

"అంతపనీ జరగవలసిందేనా" అన్నాడు ఇన్‌స్పెక్టరు.

రామిరెడ్డిచేతిలో పేపబెత్తం, పోలీసులచేతిలో లాఠీకర్ర! జన్మ ఎత్తినందుకు సార్థకం అయిపోయింది వాటి జన్మ. సుబ్బులు శరీరం వప్పజెప్పి ఊరుకున్నాడు; అధికారిద్దరూ చెరిసగం పంచుకొన్నారు! పందిని బాదినట్లు బాది విడిపించారు.

ఇద్దరూ కాఫీ తీసుకొని, గుర్రబ్బండిమీద వెళ్లిపోతే వెనక పోలీసు జవానులు సుబ్బులుని అరదండాలు వేసి తీసుకొనిపోయినారు.

సుబ్బులుకు మంటలెత్తిపోతోంది శరీరం; రక్తపింజర పాములా ఎర్రగా తాటలు తేలిపోయింది.

లక్ష్మమ్మని ఒక్కసారి తలుచుకొని కళ్ల నీరు నింపాడు సుబ్బులు. ఆమె కోడల్నీ, మనుమల్నీ తీసుకొని రామిరెడ్డి అత్తగారింటికి వెళ్లింది; ఊళ్ళో లేదని అక్కడ చేరినవారిలో ఒకరు చెప్పారు సుబ్బులుకు.

ఆ తీసుకొనిపోవడం ఎకాయెకీని డిప్టీకలెక్టరుగారి కోర్టుకు తీసుకొనిపోయి సుబ్బులుమీద కేసు పెట్టారు. వంటిమీది దెబ్బలు కనిపించకుండా గుడ్డ కప్పుకొన్నాడు సుబ్బులు.

పోలీసులు తన పెనిమిటి నట్లా తీసుకొనిపోయిన వెంటనే రమణి కాంగ్రెసు నాయకులను తీసుకొని, రాఘవయ్యగారిదగ్గరకు పోయింది. రాఘవయ్యగారు సుబ్బులు తరఫున కోర్టులో హాజరయ్యారు.

మొదటి సాక్షి రామిరెడ్డి, రెండో సాక్షి అయ్యపరెడ్డి బోనెక్కి, దేవుని యెదుట ప్రమాణం చేసి అంతా నిజం చెప్పుతామని ప్రమాణం చేశారు. ఆ రాత్రి వాళ్ళిద్దరూ రెడ్డిగారిపల్లెలో నిద్రపోతుండగా ముద్దాయి ఇంటి తాళం పగలగొట్టి లోపల ప్రవేశించి అయ్యపరెడ్డి నడుముకు పెట్టుకున్న వెండిబిళ్ళల మొలతాడు తీసుకొనిపోతుండగా మేము చూచినామని ఇద్దరూ సాక్ష్యం చెప్పారు. ముద్దాయి తీసుకొని పోయిన మొలతాడు ఇదేనని ఋజువుచేశారు సాక్షులిద్దరూను.

కమ్మవారిపాలెం మునసబు కరణాల సమక్షంలో ముద్దాయివద్ద చోరీ సొత్తు వశపరుచుకొన్నామనీ, నేరం చేసిన మాట నిజమేనని ముద్దాయి పోలీసు విచారణలో పెద్ద మనుష్యుల ఎదుట ఒప్పుకొన్నాడనీ పోలీసు ఆఫీసరు సాక్ష్యం చెప్పాడు.

కోర్టువారు సాక్ష్యం అంతా వ్రాసుకొన్నారు. 'నీవేమి చెప్పుతా'వని ముద్దాయి నడిగారు. నా కేమీ తెలియదన్నాడు ముద్దాయి.

"పోలీసులు తెచ్చిన సాక్ష్యం బలంగా ఉన్నందున నీవు నేరం చేసినట్టు మేము నమ్ముతున్నాం. నీతరఫున ఉత్తర సాక్షు లున్నారా?" అని అడిగారు కోర్టువారు.

"నాకు ఒక్క లక్ష్మమ్మ తప్ప ఇం కెవ్వరూ సాక్షులు లే"రని చెప్పాడు ముద్దాయి.

కోర్టువారు లక్ష్మమ్మని విచారించడానికి కేసు వాయిదా వేశారు.

16

లోకంనోరు మూయడానికి మూకు డున్నదా? లక్ష్మమ్మ కోడల్నీ, మనుమల్నీ తీసుకొని యింటికి వచ్చి రావడంతోటే ఊరంతా అట్టుడికినట్టు ఉడికి పోతోంది. రమణిని రెడ్డి చెయ్యిపట్టుకొని లాగిన విషయం, సుబ్బులుని మిలిటరీకి పంపడానికి చేసిన ప్రయత్నాలూ, సుబ్బులుమీద కేసు పెట్టడం, దొడ్లో చావగొట్టడం, జెయిల్లో పెట్టడం – అన్నీ ఆమె చెవిలో పడ్డవి. ఆమె యేమి చేయగలదు? తన కొడుకు చివరకు రాక్షసు డయిపోయినాడు.

జెయిల్లో ఉన్న సుబ్బు లామెకళ్ళల్లో మెదిలేసరికి ఆమెకు దుఃఖం వచ్చి కుంపటిముందు కూర్చుని ముక్కు తుడుచుకొంటోంది. "అమ్మా! ఆకలవుతోంది. నీ చేత్తో ఇంత

అన్నం పెట్టమ్మా" అని సుబ్బు లడుగుతున్నట్టు అనిపిస్తే ఆ మెకడుపు తరుక్కొనిపోతున్నది.

"మీరు పెద్దవారు. కంటనీరు పెట్టకం డత్తయ్యా" అని రమణి ఆమె కన్నీరుతుడిచి పాదాలు ఒత్తుతున్నట్టయింది.

తన కడుపున ఆ రామిరెడ్డికి బదులు సుబ్బులే పుట్ట కూడదూ? అరవయ్యేళ్లు వచ్చిన తర్వాత కొడుకు తన ఎదురు రొమ్ముమీాద కుంపటి తీసుకొని వచ్చి పెట్టాడు. ఇంతలో కొడుకు వచ్చి,

"అమ్మా, అట్లా కూర్చున్నావేమి?" అని అడిగాడు.

లక్ష్మమ్మ చీదరించుకొన్నది.

"ఆ యానాదివాడు చూశావుగదూ: పెద్దయింటి వాళ్లం - రచ్చ కెక్కించాలని కోర్టులో నిన్ను సాక్ష్యం వేసు కొన్నాడు."

"నన్నా?"

"నిన్నే."

"సాక్ష్యమా?"

"అవును."

"ఏమని?"

"ఏమో?"

లక్ష్మమ్మ పలకలేదు.

"అమ్మా! ఆడదాన్ని నిన్ను వాడు సాక్ష్యం వేసుకొని అవమాన పరచవచ్చా?"

లక్ష్మమ్మ తల వంచుకొని కూర్చున్నది.

"వాడి కసలు ఈ కేసులో సాక్ష్యం ఎందుకమ్మా చెప్పా. నేను పోలీసువారికి సహాయపడి రికార్డు అంతా మనకి అనుకూలంగా సృష్టించి పెట్టాను. ఏదో తెలియక చేశానని కోర్టులో వాడు నేరం ఒప్పుకొంటే తీరిపోదూ? కోర్టువారు పదో, ఇరవయ్యో జుల్మానా వేస్తే ఆపైకం నేనే కట్టి వాణ్ని విడిపించుకొని రాకపోయానా?" అన్నాడు రామిరెడ్డి.

కొడుకు కళ్లల్లోకి వికారంగా చూచింది లక్ష్మమ్మ.

రామిరెడ్డి కర్థం కాలేదు ఆమెచూపుల్లోని భావం.

17

యానాదివాడి కేసులో లక్ష్మమ్మ సాక్ష్యం చెప్తుందని ఆనాడు జనం తండాలుగా వచ్చిపడ్డారు. లక్ష్మమ్మను ముద్దాయి సాక్ష్యం వేసుకోవడం దేనికో ఎవ్వరికీ అర్థం కాలేదు. చోరీసొత్తు ప్రత్యక్షంగా ముద్దాయిదగ్గర దొరకనే దొరికింది. చోరీచేస్తుండగా స్పష్టంగా చూచినట్లు రావు సాహేబూ, అయ్యపరెడ్డీ చెప్పనేచెప్పారు. వాళ్లు అబద్ధ

మాడడానికి కారణ మేమిటి? లక్ష్మమ్మ ముసలిది—ఏమి చెప్పగలదు కోర్టులో? సుబ్బులికి రెండేళ్ళు శిక్ష తప్పదు. అందులో డిప్టీకలెక్టరు చండప్రచండుడు. శిక్షానంతరం వాణ్ణి దొంగయానాదిగా కేడీలలో చేర్చి, రామిరెడ్డి గ్రామమునసబు అయినందున, ఆ కేడీమీద అధికారం యిచ్చి, వాణ్ణి ఆయన గారి స్వాధీనం చేస్తాడు. ఇక సుబ్బులూ, రమణీ రామిరెడ్డి చెప్పుక్రింద తేలయిపోతారు.—రామిరెడ్డి పొంగిపోతున్నాడు.

ముందు లక్ష్మమ్మని బోను ఎక్కించారు; ప్రమాణం చేయించారు. ఆమెకెదురుగా పోలీసుల నడుమ సుబ్బులు. ఒకరి నొకరు చూచుకొని కళ్లనీళ్లు పెట్టుకొన్నారు.

రాఘవయ్యగారు కుర్చీమీద కూర్చుంటే ఆయన వెనకనే నిలబడింది రమణి. ఎదురుగా పోలీసు ఇన్‌స్పెక్టరు. ఆయనప్రక్క రావుసాహేబు రామిరెడ్డి, ఆయనప్రక్క అయ్యపరెడ్డిని.

ముద్దాయి చోరీచేసిన వెండిబిళ్లల మొలతాడు కోర్టు వారు తెప్పించి బల్లమీద పెట్టారు.

రాఘవయ్యగారు లేచి—

"అమ్మా!" అని పిలిచారు.

"అయ్యా!" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

"రామిరెడ్డి నీకొడుకా అమ్మా?"

"ఆ! నాకడుపునే పడ్డాడండి."

"ముద్దాయి నెరుగుదువా?"

"అయినోయేడు అప్పటినుండి వాణ్ణి సాకినానండి."

"వాని భార్య రమణి నెరుగుదువా?"

"అది నా రెండో కోడలండి."

"ముద్దాయికి నీవు వెండిబిళ్లల మొలతాడు చేయించి పెట్టావా?"

"పెట్టానండి."

"ఎన్నాళ్ళయిందీ?"

"సంవత్సరం అయిందండి."

"ఎందుకుగాను చేయించిపెట్టావు?"

"నిరుటి సంవత్సరం నేను గోదావరి పుష్కరాలకు కోటిలింగాల దగ్గర స్నానంచేస్తుంటే కాలుజారి గోదావరిలో పడి కొట్టుకొనిపోయాను. సుబ్బులు అంత గోదావరిలోనూ దూకి ఈదుకొనివచ్చి నన్ను గట్టున చేర్చాడు. నాకు వొళ్లు స్మారకం తెలియలేదు. సుబ్బులు నన్ను ఇంటికి తీసుకొని వచ్చిన తర్వాత నెల్లాళ్ళు ఖాయిలాపడ్డాను. నా కొడుకు రామిరెడ్డి సాలెమనిషిని తీసుకొని బెంగుళూరులో ఉంటే 'మీఅమ్మకి ప్రాణంమీదికి వచ్చిం'దని మూడు టెలిగ్రాము లిచ్చినా అతడు ఇంటికి రాలేదు. సుబ్బులు నన్ను బ్రతికించి నాకు చేసిన చాకిరీ నేను మరచిపోలేక సంతోషంకొద్దీ నూటఏభయి రూపాయలు పెట్టి మొలతాడు చేయించి పెట్టాను. ఎన్ని చేయించిపెట్టినా వాడి రుణం నేను తీర్చు కోగలనాండి?" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

"ఆ ములతాడు ఇదేనా?"

"ఇదేనండి."

లక్ష్మమ్మను బోను దిగుమన్నారు కోర్టువారు.

సుబ్బులు నిర్దోషి అని నిరూపిస్తూ, అబద్ధపు కేసు బనాయించినందుకు రామిరెడ్డినీ, అయ్యపరెడ్డినీ అరెస్టుచేసి కొట్టులో పెట్టించారు కోర్టువారు.

కోర్టువారిచ్చిన ములతాడు కళ్ళకద్దుకొని, కోర్టువారికి నమస్కరించి లక్ష్మమ్మపాదాలకు సాగిలపడ్డాడు సుబ్బులు.

"అత్తా" అని నమస్కరించింది రమణి.

"నా తండ్రి! నీవే నాకొడుకువు, ఇదే నాకోడలు. ఇంక నేను రెడ్డిగారిపల్లె గడ్డ తొక్కను. నీవద్దనే యానాది సంఘములో చేరి, పతితులకు సేవచేస్తాను. పదండి" అన్నది లక్ష్మమ్మ.

గూడు విప్పిన మోటారులో లక్ష్మమ్మని నడుంగా కూర్చోబెట్టి, ఆమె కిరుప్రక్కలా సుబ్బుల్నీ, రమణినీ, రాఘవయ్యగారినీ కూర్చోబెట్టి, మెడలో పూలమాలలు వేసి మేళతాళాలతో "జే యానాది సంఘాలకు జే! హరిజనులకు జే! కూలీలకు జే!" అని అరుస్తూ కమ్మవారి పాలెం తీసుకొనిపోయారు — ఆ వూరి కమ్మవారూ, యానాదులూ, హరిజనులూను.